

શહીદ ગઝલ

વર્ષ : ૧ • અંક : ૨ • સપ્ટેમ્બર - ૨૦૦૭

સંપાદકીય

● શકીલ કાદરી

અનાદિ છું યાને અદલમાં અદલ છું
નથી હું નકલ; દરઅસલ હું અસલ છું
નથી કોઈ સમ્રાટ અથવા હું આઝમ
બરું જો કહું તો શહીદે ગઝલ છું.

- અમૃત ઘાયલ

ગઝલમાં જેને રંગે તસવ્વુફ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તેના શહેનશાહ તરીકે ફારસી ભાષાના કવિ મૌલાના રૂમને ઓળખાવી શકાય. 'શહીદે ગઝલ'ના બીજા અંકના પ્રાકટ્ય અવસરે એમની એક બોધકથા તેમના 'કથાકાવ્ય'માંથી ટાંકવાનું મન થાય છે.

“એક બાદશાહનું બાજ પક્ષી એક વેળા ઊડતાં ઊડતાં એવા વેરાન પ્રદેશમાં ભુલું પડી ગયું જ્યાં ઘૂવડોનું સામ્રાજ્ય હતું - તેમનો ત્યાં વાસ હતો. બધાં ઘૂવડોએ ઘૂઘવાટ - શોર બકોર મચાવી દીધો કે, “આ બાજ આપણાં પ્રદેશ પર કબજે જમાવવા આવ્યું છે,” ઘૂવડોના આ પ્રકારના પ્રચાર અને તર્કવિર્તકોથી બાજ વિહ્વળ બની ગયું. મૂર્ખ અને નાદાન ઘૂવડોની આવી વૃત્તિથી બાજ મુંઝાવા લાગ્યું. બાજે ઘૂવડોને કહ્યું, “તમારું સામ્રાજ્ય મારે પચાવી નથી પાડવું! ભલેને તેમાં સુખેથી રાજ કરો. આવો વેરાન પ્રદેશ તમને મુબારક! મારું સ્થાન તો બાદશાહની પાસે છે. હું તો બાદશાહ પાસે પાછો જઈ છું. મારાથી એ રાજ રહેશે.” બાજની આવી વાત પર શંકાશીલ ઘૂવડોને ક્યાંથી વિશ્વાસ બેસે? તેઓ કાનાફૂસી કરવા લાગ્યા, ‘આ બાજ છેતરપિંડી કરી રહ્યું છે. એ આપણો પ્રદેશ નક્કી પચાવી પાડશે. આપણાં ‘ઘરો’ પર કબજે કરી લેશે. ખુશામદ અને ચાંપલુસીથી આપણાં ‘સ્થાન’ છિન્ન ભિન્ન કરી નાંખશે.’ બીજી તરફ બાજ એમ વિચારતું હતું

કે, “આ ઘૂવડો ક્યાંક મારા પર હુમલો ન કરી બેસે.” એકલવીર બાજને એવો ડર હતો જ. છતાં, સ્વસ્થતાથી તે બોલ્યું, “બાદશાહની કૃપા અને દયા મારી રક્ષા કરે છે. તેની કૃપાદષ્ટિ હંમેશ મારી સાથે હોય છે. હું શાહી બાજ છું. હુમા પક્ષી ય મારી ઇર્ષા કરે છે. તમે બેવકૂફ, અક્કલ વગરના ઘૂવડો મારા રહસ્યોને ક્યાંથી પામવાના?”

સત્યના પથદર્શક શાહી બાજ જેવા હોય છે. ઇશ્વરની કૃપાઓ એમની સાથે હોવાથી કોઈની ખોટી પ્રશંસા, ચાંપલૂસી, ખુશામદ, સત્તાલાલસા, ધનલાલસા, અહંકાર તેમનામાં હોતા નથી. ‘વિવેચકોના બાપ’ બનવાની ઝંખના તેમને હોતી નથી. પરંતુ એક વર્ગ એવો પણ હોય છે જે સ્વાર્થ ખાતર અનેક ખોટાં અનુમાન અને તર્ક કરે છે. ‘શહીદે ગઝલ’ની ઝંખના સામ્રાજ્ય સ્થાપવાની નથી. ગઝલની શાસ્ત્રીય અને સાચી સમજ કેળવવાની અને જાળવી રાખવાની આ મથામણ છે. ગઝલના સાચાં મર્મી અને કર્મીઓનો સાથ સહકાર તેને મળી રહ્યો છે. સમયના ચક્રની સાથે આ વર્તુળ મોટું થશે જ. ચારણીમાં ગળાઈને, ભપકામાં તવાઈને સત્વ પ્રકટ થવાનું જ છે. નિસ્વાર્થ ગઝલકારોનો તેમાં સાથ અવશ્ય મળશે. ગઝલના વ્યવસાયીકરણથી અલિપ્ત રહીને માત્ર લવાજમ પર નિર્ભર રહીને, ખોટ ખાઈને પણ ઓછામાં ઓછા પાંચ વર્ષ સુધી આ પ્રવૃત્તિ ધબકતી રહે એવો નિર્ધાર કરાયો છે. બાજ પક્ષીને બાદશાહની કૃપા હોવાની શ્રદ્ધા છે એમ અમને પણ સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા અને યકીન છે. સત્યને પ્રકટ કરવાની મથામણમાં સફળતા પ્રાપ્ત થાય

આ પ્રવૃત્તિની સૌ પ્રથમ કદર સાચાં અર્થમાં ‘ગઝલનું મક્કા’ ગણાતાં સુરત શહેરે કરી છે. ‘સાહિત્ય સંગમ’ અને અન્યોના સહકારથી ગઝલમર્મી અને ગઝલકર્મી શ્રી. ભગવતીકુમાર શર્માના હસ્તે ‘શહીદે ગઝલ’ના પ્રથમ અંકનું વિમોચન થયું. રવીન્દ્ર પારેખ, જનક નાયક, નિર્મિશ ઠાકરના પ્રયાસોની આ અંગે ખાસ નોંધ લેવી ઘટે. આ પ્રસંગે મુશાયરાનું પણ આયોજન થયું હતું. જેમાં વડોદરાના કેટલાંક ગઝલકારો પણ સહભાગી બન્યા હતા.

ગઝલ ક્ષેત્રે પગરણ માંડી રહેલી ‘ગઝલ સભા’ના સંયોજક ડો. રશીદ મીર અને તેમના સાથીઓ શ્રી ધિલ્લોં અને પ્રતાપભાઈના પ્રયાસોથી યોજાયેલા કાર્યક્રમમાં શ્રી ઉર્વીશ વસાવડાના ગઝલ સંગ્રહ ‘ટહુકાના વન’ને શ્રેષ્ઠ ગઝલ સંગ્રહ ૨૦૦૬નો એવોર્ડ અપાયો એ બદલ શહીદે ગઝલ શ્રી ઉર્વીશ વસાવડાને ખૂબ ખૂબ અભિનંદન પાઠવે છે. એવોર્ડ વિતરણ કાર્યક્રમનો અહેવાલ પણ અહીં સમાવી લેવાયો છે. એ જ રીતે ગઝલકાર રાજેન્દ્ર શુક્લને રણજીત રામ સુવર્ણચંદ્રકથી સન્માનીત કરાયા એ આનંદનો અવસર છે. યોગ્ય વ્યક્તિનું એ સન્માન છે. મોડે મોડે પણ રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક

રાજેન્દ્ર શુક્લને એનાયત થયો એ ગઝલનું સન્માન છે. રાજેન્દ્ર શુક્લને ‘શહીદિ ગઝલ પરિવાર’નાં તમામ ગઝલકારો ગઝલરસિકો તરફથી તેમને અભિનંદન પાઠવીએ છીએ એ જ રીતે ઉર્દૂ અને ગુજરાતી એમ બંને ભાષાઓમાં ઉત્તમ કાવ્ય સર્જન કરનાર સર્જક આદિલ મન્સૂરીને AFMI દ્વારા લાઇફ ટાઇમ એચિવમેન્ટ એવોર્ડ આપવાની કરાયેલી જાહેરાત અને અમેરિકા સ્થિત પ્રસિધ્ધ ગઝલકાર અશરફ ડબ્બાવાલાની મુંબઈની આઈ.એન.ટી. સંસ્થા દ્વારા ‘કલાપી’ એવોર્ડ માટે કરાયેલી પસંદગી પ્રસંગે આ નંબે સર્જકો ઉપરાંત સુરતના ઉત્તમ યુવા ગઝલકાર ગૌરાંગ ઠાકરને મળેલા મનહર ચોકસી એવોર્ડ અને કિરણ ચૌહાણને અપાયેલા શયદા એવોર્ડ પ્રસંગે તેમને હૃદયપૂર્વક શુભેચ્છાઓ પાઠવીએ છીએ.

આ સામયિક કોઈ પ્રકારની જૂથબંધીથી અલિપ્ત રહી ગઝલની પ્રવૃત્તિને વફાદાર રહેવા અને ગઝલની સાચી વિભાવના પ્રકટ કરવા પ્રતિબદ્ધ છે. આ ઉમદા પ્રવૃત્તિમાં સહભાગી બનવા કાંઈ વધુ નહીં તો સક્ષમ ગઝલકારો ઓછામાં ઓછું એક વર્ષનું ‘લવાજમ મોકલી આપશે તો ગઝલ પ્રવૃત્તિના હિતમાં તેનો ઉપયોગ કરી શકાશે.

કબીર : કબીરા ખડા બઝાર મેં લિયે લકુટિયા હાથ
જો ઘર ફૂંકે આપના ચલે હમારે સાથ

મજરૂહ : જલા કે મિશઅલે જાં હમ જૂનું સિફાત ચલે
જો ઘર કો આગ લગાએ હમારે સાથ ચલે.

મુંબઈની પ્રસિધ્ધ સંસ્થા આઈ. એન. ટી. દ્વારા અમેરિકા સ્થિત જાણીતાં ગઝલકાર અશરફ ડબ્બાવાલાની ‘કલાપી’ એવોર્ડ માટે કરેલી પસંદગી પ્રસંગે તેમને ‘શહીદિ ગઝલ’ ખૂબ ખૂબ અભિનંદન અને શુભેચ્છાઓ પાઠવે છે.

“ આધુનિક કવિતામાં કટાક્ષ /વ્યંગ્ય થયો છે ત્યાં અત્યંત વિલક્ષણ, અપૂર્વ, અણિયાલા કાટખૂણા પ્રકટ કરનારો, પણ એ ટેવ બની જતી હોય એવો સંદેહ પણ ક્યારેક જન્માવે છે. વ્યંગ્ય રચના તમામ સાહિત્ય સ્વરૂપોમાં શક્ય છે - થઈ છે પણ ખરી. ગઝલમાં પણ હઝલને - ગઝલ સ્વરૂપી હાસ્ય રચનાને સ્થાન છે જ. ”

- રતિલાલ અનિલ

“ નિર્મિશ ઠાકર હાસ્યકવિતાને સમર્પિત થઈ ગંભીરપણે આ ક્ષેત્રમાં કામ કરી રહ્યા છે. નિર્મિશે હાસ્યક્ષેત્રે ગદ્યમાં પણ સફળ કામગીરી કરી છે. પરંતુ હાસ્ય કવિતાના ક્ષેત્રે એમની સિદ્ધિ અનન્ય છે. હાસ્યની અસલ સૂઝ, કવિતાની પાકી સમજ અને હાસ્ય તેમજ કવિતા-ઉભયની સિદ્ધિ માટેનાં સુસજ્જ ઓજારો, વગેરે કારણસર નિર્મિશને આ ક્ષેત્રે જવલંત સફળતા મળી છે. ”

- રતિલાલ બોરીસાગર

આદિલ મન્સૂરી : મારી જજરે

● નિર્મિશ ઠાકર

તારીખ - વાર : ૨૭-૪-૨૦૦૭, શનિવાર.

સમય : બપોરના બે.

સ્થળ : હાલની હેમામાલિનીના ગાલ જેવી એક સુરતી સડક, જેના પર દર સાડા ત્રણ મિનિટે હેડકી ખાતી મારી કાર જઈ રહી છે (એમાં હું તો હોઉં જ ને ચાર !)

મારા મોબાઇલમાં હિમેશ રેશમિયાના ગીત 'જંલખં દિંખં લાં જં....'નો રીંગટોન વાગે છે અને મારા નાકે દમ આવી જાય છે. બે કામો સાથે ન કરી શકતો હોઈ, હું કારને સડકના કિનારે ઊભી કરી મોબાઇલ પર વાત આરંભું છું અને સામેથી પરિચિત અવાજ સંભળાય છે

'નિર્મિશભાઈ ? હું આદિલ મન્સૂરી બોલું છું....'

'ઓહો, આદિલ સાહેબ ! શું છે નવાજૂની ?' હું ઉત્સાહથી પૂછું છું.

'હાલ અહીં સવારના ચાર વાગ્યા છે'

'એમ ? સરસ !' હું શક્ય એટલો પ્રભાવિત થવાની કોશિશ કરું છું.

'બે વખત તમારી રીંગ વાગી એટલે ઊઠવું પડ્યું. આજે શનિવાર છે, એટલે બધાં નિરાંતે ઊંઘી શકે છે. આટલી વહેલી સવારે કોઈ ખાસ કામ પડેલું ?' એમના અવાજમાં કંટાળો અને નારાજગી પણ પ્રવેશે છે. (એમણે મને દાઝમાં 'આપ' નહોતું કહ્યું, નોર્મલી તેઓ બધાં સાથે 'આપ' કહીને જ વાત કરતા હશે, એમ હું ધારું છું.)

'ના, એવું કોઈ અર્જન્ટ કામ તો નથી !'

'તો પછી મને ફોન શા માટે કરો છો ?'

'મેં ફોન કર્યો જ નથી...'

'તો પછી આપોઆપ રીંગ વાગે ?'

'મેં હમણાં જ મોબાઇલનું નવું ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ લીધું છે, પણ આ રીતે આપોઆપ તો ફોન કઈ રીતે જોડાય ?' મને પણ આ નવી ફેસિલીટીથી આશ્ચર્ય થયું ! મોબાઇલમાં મેં એમનો નંબર 'Save' કરેલો હતો, એ ખરું. પછી 'કરો ના ફોન, તો નંબર કદી મળે ? ના મળે !' એમ બબડતો હું મારે કામે ગયેલો. ચારેક કલાક પછી ફરી તેઓ મારા મોબાઇલ પર પ્રગટ થયા....

'કાંઈક ગરબડ લાગે છે નિર્મિશભાઈ, અત્યાર સુધી આપના દસેક ફોન આવી ચૂક્યા છે ! કઈ કંપનીનું સીમકાર્ડ છે ? ત્યાં કમ્પલેઇન કરી જૂઓ !' એ તંગ હતા. મેં મોબાઇલનું પ્રિપેઇડ બેલેન્સ ચેક કરી જોયું, તો લગભગ પાંચ સો રૂપિયાનું ગાબડું પડી ચૂક્યું હતું ! હું તરત 'હચ-કંપની'ને હચમચાવવા ઉપડ્યો !

હવે, આજથી પંદરેક વર્ષ પહેલાં શ્રી વિનોદ ભટ્ટે એમના પુસ્તક 'વિનોદની નજરે'માં આદિલ મન્સૂરી વિષે લખેલા લેખનો થોડો અંશ માણીએ...

"આદિલે ગઝલો લખી છે એના કરતાં તોફાનો વધુ કર્યાં છે. તેના મગજમાં કોઈ તુકો આવે કે તરત તેનો અમલ તે કરવાનો જ. એક વાર રાતના અઢી વાગ્યે તેનો મૂડ ખરાબ થઈ ગયો. બીજાનો મૂડ ખરાબ કરવાની ઇચ્છા થઈ ગઈ. એટલે ખિસ્સામાંથી ફોન નંબર લખેલી ડાયરી કાઢી, પબ્લિક બૂથમાંથી ફોન કરવા માંડયા. પહેલો ફોન ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ઉચ્ચ પદાધિકારીને કર્યો. અરધી રાતે ભરનીંદરમાંથી જગાડીને પૂછ્યું : 'મહેસાણા જતી પહેલી બસ સવારે કેટલા વાગ્યે ઉપડે છે ?'

'ખબર નથી.' જવાબ મળ્યો એટલે સામેથી ધમકાવતાં આદિલે કહ્યું : 'યુનિવર્સિટીનો વહીવટ આ રીતે જ ચલાવો છો ?' પછી શહેરની એક જાણીતી કોલેજના પ્રિન્સિપાલને ફોન જોડ્યો : 'હલ્લો ! કોણ છો ?'

'હું આચાર્ય ફલાણો ઢીંકણો.'

'રાત્રે અઢી વાગ્યે આપ ભૂલી શકતા નથી કે આપ આચાર્ય છો ?' કહી આદિલે ફોન મૂકી દીધો. આમ લાભશંકરનેય લાગમાં લીધેલા."

પ્રિય વાચક મિત્રો, તમને હવે કુદરતમાં શ્રદ્ધા બેઠી ? મને તો નથી બેઠી ! આપણાં કર્યાં આપણે ભોગવવાં પડે છે, કારણ ઇશ્વર હિસાબ રાખે છે !' એવું તો મેં ઘણાં વડીલોના મોઢે સાંભળ્યું છે. કુદરત કેટલી અળવિતરી છે ? જે કામ મારે કરવું જોઈતું હતું, તે કુદરતે કર્યું અને વગર વાંકે મારા પાંચસો રૂપિયા કાપી લીધા, પ્રિપેઇડ બેલેન્સમાંથી !

★★★

આમ તો જ્યારથી 'ગઝલ'ને ઓળખું, ત્યારથી 'આદિલ મન્સૂરી'ને ઓળખું, પણ અમે ક્યારેય રૂબરૂ મળી શક્યા નથી. ને એમને ન મળ્યો હોઈ, એવું મને કદીયે લાગ્યું નથી ! એમની સર્જકતા જ આ પુસ્તકના કેન્દ્રમાં છે. આમેય, 'અમસ્તા'માંથી કેન્દ્રબિંદુ થઈ જતાં એમને આવડે છે, જુઓ....

એક ખાલી અમસ્તો ગોળ કરી,
મધ્યબિંદુ બની ગયું કોઈ.

એમની અનેક ગઝલોમાંથી હું (હેમ ખેમ!) પસાર થયો છું, અને એમની વિશાળ range નાં મને દર્શન થયાં છે. જુઓ આ એમના શે'રોમાં રંગે-એ-તગઝ્જુલનો નશો...

ઊતરી ગયા છે ફૂલના ચહેરા વસંતમાં,
તારા જ રૂપરંગ વિષે વાત થઈ હશે.

ત્યાં સુધી ચહેરો રાખજો ખુલ્લો,
જ્યાં સુધી ચંદ્રનું ગ્રહણ ચાલે

ક્ષિતિજરેખ પર અર્ધ ડૂબેલ સૂરજ,
કોઈની ઢળેલી નજર હોય જાણે.

તારી ઝુલ્ફોમાં ટાંકી દઉં તારલા,
પણ તું આવે સવારે, તો હું શું કરું ?'

ઘણા ગઝલોસ્તાદો મિજાજ, શેરિયત, તગઝ્જુલ, ચમત્કૃતિ વગેરે શબ્દોને સમાનાર્થી ગણી, દાદ આપતી વખતે આમાંથી ગમે તેને ઝાલી છૂટો ફેંકતા હોય છે ! હાલ જ્ઞાન આપવાનો મુડ નથી, પણ જેમાં તગઝ્જુલનો રંગ નથી અને શેરિયતને કારણે જનદાર કહી શકાય એવા બન્યા છે તે, આદિલ સાહેબના શે'ર માણીએ....

સમય પણ સાંભળે છે બે ઘડી રોકાઈને આદિલ,
જગતના મંચ પર જ્યારે કવિનું મૌન બોલે છે.

પ્રસંગોના કાદવમાં ખરડાય છે,
જુઓ જિંદગીનું કમળ તો જુઓ.

માણસને જોઈ જોઈ ધરાઈ ગઈ નજર,
મૃગજળ નિહાળી હોઈ પલળતા નથી હવે

એક પણ ઈચ્છા ન પૂરી થઈ શકી,
હર ગઝલ આદિલ અધૂરી હોય છે.

મીંચાઈ આંખ ઊઘડી ગઈ સાચા અર્થમાં,
મિત્રો મને કબરમાં ઉતારે છે, જોઈ છું.

પડયો છું હું સેતુ બની શૂન્યતામાં,
વિખૂટા થતા વિશ્વને સાંકળું છું.

આવા કુશળ ગઝલકાર જ્યારે 'ક બહુ લિસ્સો હતો લપસી ગયો' વાળી કક્કા-ગઝલ (?) લખે (અને ચિનુમોદી જેવા અભ્યાસી એને નોંધપાત્ર ગણી સુખનવર શ્રેણીમાં સમાવે!) ત્યારે મારામાં ઊંઘી રહેલો ગઝલ-વિવેચક (?) ભડકીને બેઠો થઈ જાય અને મનમાં બોલે 'આ ગઝલ છે કે ગોટારા ? વાચકને ઉલ્લૂ નીં બનાવહો ટો ચાલહે !' જો કે આવું હું મનમાં જ બોલી શકું, મોટેથી બોલું તો સુદ્ધ ભાવકો તરત મને કહે કે પહેલાં તમારું સંભાળો ! એટલે તો પાણી પહેલાં પાળ બાંધતાં મેં ભાવકો માટે એક ખાસ શે'ર પણ લખ્યો છે

જિંદગી મારી અહો ખૂલ્લી કિતાબ છે !

માર ના ફાંફાં કે લોચા બે-હિસાબ છે !

એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ કોઈ મારી જીવનકિતાબમાં ફાંફાં મારી, સમય બગાડતું નથી. કોઈ અભ્યાસી મારું લોહી ન પીએ અને શાંતિથી જીવવા દે, એટલા ખાતર જ મેં મારા ગઝલસર્જનને નબળું રાખી, મને નબળો ગઝલકાર બનવા દીધો છે. (થેંકયુ નિર્મિશ !) પણ આદિલ સાહેબને દિગ્ગજ ગઝલકાર બનવાનું પસંદ હતું, એટલે એમના પર વિવેચનનાં તીર છૂટતાં જ રહેવાનાં ! આદિલ સાહેબના ગઝલસંગ્રહ 'ગઝલના આયનાઘરમાં' પર શ્રી હેમંત ઘોરડા દ્વારા થયેલ વિવેચનનો અંશ અહીં ટાંકું છું. (દિગ્ગજ પર બુઠાં તીર ન મરાય, એ હેમંતભાઈ પણ જાણે છે, એટલે એમણે તીક્ષ્ણ વિવેચન-તીરો જ માર્યાં છે ! આટલી સ્પષ્ટ વિગતો પછી આદિલસાહેબ એમ ન કહી શકે કે ...' કોણે કર્યો પ્રહાર ? મને કંઈ ખબર નથી !') : 'સરવાળે, સ્થિતિ - સ્થાપક પંક્તિઓ, અભિધામૂલક પંક્તિઓ, કાફિયાસૂચિ, કાફિયાનુસારી વિશુંબલતા, ગઝલાકારી કૃતિઓ, ચીલાચાલુ ઇંદોનું આધિક્ય, અપ્રચલિત ઇંદનો અભાવ.... ગઝલ પર હથોટીનાં લક્ષણ છે, જેની નીપજ આ ગઝલસંગ્રહમાં ઠેર ઠેર જોઈ શકાય છે. દાયકાઓથી એક કલાપ્રકાર ખેડયો હોય તો માધ્યમ પર કોઈ પણ સક્ષમ કલાકારની હથોટી બેસી જાય. કલાપ્રકાર ખેડવાની ક્ષમતા સાથોસાથ કલાકાર પક્ષે એટલી સજ્જતાની પણ અપેક્ષા રહે કે એ કલાકૃતિ અને હથોટીની નીપજ વચ્ચે ભેદ કરી શકે, ભેદ કરવાનો વિવેક રાખે, ભેદ કરવાની ચીવટ રાખે. ગળણી ઝીણી, જરા વધારે ઝીણી રાખે. ગઝલ જેવું હાથવગું માધ્યમ હોય ત્યારે તો ખાસ, જરા વધારે. ચોક વચે માણેક હતા એ, ડોલર ભાવે સસ્તા આદિલ. આપણે આદિલને કેવી રીતે કહીએ કે'

(‘તાણાવાણા’ : હેમંત ઘોરડા - માંથી)

સુખદ સ્થિતિ એ કે મારા જેવા સુખી-નબળા ગઝલકારો પર આવી આંધીઓ આવતી નથી, સુરક્ષિત રહી શકાય છે ! સુરક્ષિત રહેવા થોડોક જ પ્રયત્ન કરવો પડે છે, મારો આ શે’ર જુઓ...

‘માથું છૂપાવી બેઠો છું શાહમૃગની જેમ હું !’
જાઓ આ વાત કોઈ નવી આંધીને કહો !

ચલો, બહુ થઈ ગમ્મત ! પણ આ લખનાર જાણે છે કે ‘આદિલ મન્સૂરી’ એ માત્ર શાયરનું નામ નથી, એ ગઝલના ઇતિહાસના એક મહત્વના વળાંકનું નામ છે !’

શ્રી રશીદ મીર લખે છે : ‘ઉર્દૂ ગઝલના અભ્યાસ અને સર્જનનો સ્પર્શ આદિલે ગુજરાતી ગઝલને કરાવ્યો. તત્કાલિન ઉર્દૂ ગઝલના આધુનિક વળાંક - બિદતને ગુજરાતીમાં લઈ આવ્યા. કદાચ આદિલ ન હોત તો ગુજરાતી ગઝલ હજી પરંપરાના ચીલે ચીલે ચાલત કાં કોઈ બીજા રસ્તે ફંટાઈ હોત ! આમ આદિલ આધુનિક ગુજરાતી ગઝલની વિભાવનાના પ્રથમ પુરસ્કર્તા છે. ગઝલની પરંપરિત શૈલી, લપટા પડી ગયેલા પ્રતીકો અને શબ્દોને આદિલે નવેસરથી અનુપ્રાણિત કર્યા, નવો ઓપ આપ્યો.’

ગઝલની પરિભાષાને પ્રયોજ્યા વિના, ‘આધુનિકતા’ અને ‘પ્રયોગશીલતા’નાં નામ લેવાં જ પડે છતાં લીધા વિના, હું થોડાક એવા શે’ર ટાંકવા માગું છું, જેમાં અનોખી ‘આદિલ-શૈલી’ની મહેક છે....

સિગારેટ એશટ્રેમાં બુઝાઈ ગઈ, અને
કોફીના કપમાં કાળી વ્યથા ઓગળી ગઈ
દૂર ક્ષિતિજની પાર જઈને
અંધારાઓ ચરતો સૂરજ
પ્રસંગો ઊંઘમાં ડૂબી ગયા ને
સ્મૃતિની સાંકળો ખખડયા કરે છે
બધા ભિન્ન પાસેથી દેખાય પણ
જુઓ દૂરથી તો બધા એક છે
ને પવનનું વસ્ત્ર ભીનું થઈ ગયું
ચાંદનીની આંખ નીતરતી રહી

નથી ભેગા કરી શકતો હું ‘આદિલ’
વિચારો છે કે બસ છુટ્ટા ફરે છે
તારી સ્મૃતિની જાંચને વીંટળાતી ચાંદની
પીઠે પવનની દશ્ય આ છાપી શકાય ના
હું તો ઊંઘી રહ્યો છું વિસ્તરમાં
ખાલી ઘરમાં પછી ફરે છે કોણ
બીજી તરફ પડે તો જીતી જવાય પણ
સિક્કો આ સૂર્યનો તો ઉછાળી શકાય ના
ભાલાઓ અન્ધકારના ભોંકાય સૂર્યમાં
તડકાનાં તીર વાંકાં વળી જાય સૂર્યમાં
સૂર્ય ઊગ્યો તો ય કંટકડાળ પર
રાતનાં લટકી રહ્યાં છે ચીંથરાં

હું ક્યારેક ‘હાસ્ય’ વિના ચલાવી લઉં છું, પણ આદિલ સાહેબને ‘સૂર્ય’ વિના ચાલતું નથી. ‘સૂર્ય’નું એટલું બંધાણ કે એમને ‘સૂર્યવંશી શાયર’ કહેવા પડે ! ને એમનો સૂર્ય-પ્રેમ માત્ર ગુજરાતી સુધી સીમિત નથી, આ કાવ્યાકૃતિ જુઓ....

પીતલ કા સૂરજ ચમકાઓ

પીતલ કા સૂરજ ચમકાઓ
લોહે કી કીલોં સે ઉસકો
ઘર કી છત પર જડવાઓ
રોજ નયે મેહમાનોં કો વો દિખલાઓ
ઔર અગર ફિર ભી ખુદ કો તનહા પાઓ
તો મત શરમાઓ.

એમના શે’રમાં આધુનિકતા સાથે તોફાનીપણું ઉમેરાય ત્યારે અભ્યાસીઓ પણ ચોંકી ઊઠતા હોય છે ! આ શે’ર માણવા માટે આપણામાં કેવી સજ્જતા જોઈએ ? વાંચો

એના પતનને બિલ્લીના કૂદકામાં જોઈને,
મારો વિકાસ થાય છે શેરીના શ્વાનમાં.

.... એટલે તો શ્રી ચિનુ મોદી 'સુખનવર શ્રેણી'માં લખે છે : 'ખાસ કશી દાંભિકતા વગર, શાબ્દિક દાંભિકતા વગર આદિલસાહેબ આપણને ઊંડા કૂવામાં ઊતારી, વસ્ત કાપી નાંખતા હોય છે. અનેક વખતે હઝલના શે'ર આદિલની ગંભીર ગઝલોમાં આડેઘડ આવી ભાવકને મૂંઝવી પણ દે છે. એનું તમામ ગાંભીર્ય એક ક્ષણમાં સાપની કાંચળીની જેમ ઊતરી જતું આપણને જોવા મળે. આવું જ્યારે જ્યારે થયું છે, ત્યારે મારા જેવો ભાવક હચમચી ગયો છે. પણ, એની સાહસિકતાને એ ક્ષણે પણ સલામ માર્યા વગર રહી શકાયું નથી.'

એમના એવા શે'ર હિન્દી-ઉર્દૂ-ગુજરાતીમાં ઢગલો મળે હોં! લો કરો આચમન
.... (પછી દર્પણમાં મોઢું જો જો તમારું !)

આંખોં મેં આંસુઓં કા કહીં નામ તક નહીં
અબ જૂતે સાફ કીજિએ ઉનકે રુમાલ સે
મારે હવે દુશ્મનથી સતત મળવું પડે છે
જણે છે હવે એ તને મળવાની જગા પણ

કબજિયાત પંડતિને ભારે
ઓર વકરશે ગઝલો સૂણી
મેલ ધોવાય છે વિચારોનો
ધમધમે છે ગઝલનો ધોબીઘાટ
ફિર પુકારોગે ઉનકો રો-રો કર
ડર હે ફિર ભી લતાડ દેં ન કહીં
તુમ કો ઉંચાઈયોં પે લે જા કર
પસ્તિયોં મેં પછાડ દે ન કહીં
લાખ પત્રો લખ્યા હશે ત્યારે
એક લીટી જવાબમાં આવી
પ્રેમનો દાખલો ફરી માંડો
ભૂલ પાછી હિસાબમાં આવી

આભાર માનવો છે અગર દોસ્તો મળે
મારા પતનમાં એમનો સહકાર પણ હતો
સબ સે કિયા હૈ વસ્લ કા વાદા અલગ-અલગ
કલ રાત વો સભી પે બહુત મેહરબાન થા
સુનિએ ગઝલ ઓર આપ ભી મિસરા લગાઈએ
મંજિલ બહુત કરીબ હૈ લંગડાતે જાઈએ
મજમૂઆ છાપને તો ચલે હો મિયાં મગર
અશઆર મેં તુમહારે કોઈ બાત ભી તો હો
ખાના-ખરાબિયોં મેં તેરા ભી પતા નહીં
તુજકો ભી કયા મિલા હમેં ઘર સે નિકાલ કર
એ નીકળ્યા છે સાત સમંદર તપાવવા
જેઓથી ગલાસ પાણી ઉકાળી શકાય ના

ટૂંકમાં આદિલસાહેબના આંતઃસ્વરૂપનો આકાર પકડવો શક્ય નથી, એટલે કાર્ટૂનમાં
મેં એમનો વ્યાહ્ય-આકાર પકડીને સંતોષ માન્યો છે, આપણાથી ગલાસ પાણી ઉકાળી
શકાય તોયે ઘણું ! 'આપણા'માં તમે પણ આવી ગયા, ઓ કે ?

ગુજરાતી અને ઉર્દૂના ઉત્તમ પ્રયોગશીલ સર્જક આદિલ મન્સૂરીને AFMIનો લાઈફટાઈમ એચિવમેન્ટ એવોર્ડ

ગુજરાતી અને ઉર્દૂ એમ બંને ભાષાઓમાં સાહિત્ય સર્જન કરીને ભારત, પાકિસ્તાન
અને યુરોપના દેશોમાં નામના મેળવનાર સર્જક આદિલ મન્સૂરીની AFMI દ્વારા લાઈફ
ટાઈમ એચિવમેન્ટ એવોર્ડ માટે પસંદગી કરવામાં આવી છે. તા. ૧લી સપ્ટેમ્બરના રોજ
કેનેડાના ટોરેન્ટો શહેરમાં ભારતના નામાંકિત એવા જસ્ટીસ સાયરના શુભહસ્તે આ એવોર્ડ
એનાયત કરાનાર છે. તા. બીજી સપ્ટેમ્બરના રોજ આ સંદર્ભમાં જ ગુજરાતી અને
ત્રીજી સપ્ટેમ્બરના રોજ ઉર્દૂ મુશાયરાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રસંગે
AFMIના સ્થાપક - પ્રમુખ ડો. નાકાદાર અને ટોરેન્ટો ચેપ્ટરના પ્રમુખ મોહમદ હુસેન
ભાયાત ઉપસ્થિત રહેશે.

ગુજરાતી - ઉર્દૂ ગઝલમાં સ્વરસંયોગ

◆ શકીલ કાદરી

ગુજરાતી ગઝલ અરબી 'અરઝ'ના છંદોને અનુસરીને લખવામાં આવે છે. આ છંદો વિશિષ્ટ માત્રામેળ પ્રકારના છે. ગુજરાતી ગઝલરચના માટે વિભિન્ન પ્રકારની ત્રિકલ, ચતુષ્કલ, પંચકલ, ષષ્ટકલ, સપ્તકલ અને અષ્ટકલ સંધિઓનો ઉપયોગ થાય છે. આ સંધિઓ ઉચ્ચારની માત્રાઓના માપ કે વજનને સૂચવે છે. ઉચ્ચારની આ માત્રાઓનો છંદના માપ, વજન મીટર કે લગાત્મક સ્વરૂપને અનુરૂપ એવી કાવ્યપંક્તિના સર્જન માટે વિનિયોગ કરાય છે. કાવ્યસર્જનની પંક્તિની પ્રક્રિયામાં ક્યારેક ક્યાંક ક્યાંક બે સ્વરો એક બીજાની નિકટ આવતાં હોય છે. આ બે સ્વરોની નિકટતાને કારણે ઉચ્ચારમાં સ્વરોનો સંયોગ થાય છે. આ સંયોગને કારણે કાવ્યપંક્તિના અક્ષરોના સંધિઓનું છંદના વજન, માપ કે મીટરના સંધિઓમાં પણ પરિવર્તન થાય છે. આ રીતે કાવ્યપંક્તિનું સ્વરૂપ છંદના માપ કે વજનને અનુરૂપ થઈ જાય છે. તેના લગાત્મક રૂપની કાવ્યપંક્તિની સાથે સમાનતા પણ સ્થાપિત થાય છે. છંદના સંધિઓનું વજન કે માપ કાવ્યપંક્તિને અનુરૂપ આ રીતે બને છે. ગુજરાતી ગઝલના વિવેચન ક્ષેત્રે આ સંદર્ભમાં યોગ્ય વિચારણા કરવામાં આવી નથી. આનન્દકુમાર આડેએ તખ્તલુસના સંદર્ભે કરેલી વિચારણામાં અને હેમંત ઘોરડાએ શોભિત દેસાઈના કેટલાંક શેઅરોના સંદર્ભે કરેલી સમીક્ષામાં સ્વરસંયોગની ચર્ચા ગેરમાર્ગે દોરનારી બની રહી છે. એટલે એ સંદર્ભે સાચી સમજ કેળવાય એ માટે સિદ્ધ હસ્ત ગઝલકારોના શેઅરોના સંદર્ભ સાથે મુદ્દાની છણાવટ કરી શકાય.

ઉર્દૂ ભાષાની ગઝલોમાં જે પ્રકારનો સંયોગ થાય છે એ જ પ્રકારનો સ્વરસંયોગ ગુજરાતી ગઝલના શેરોમાં પણ થાય છે. આ સંયોગ ઉચ્ચારમાં સાહજિક અને પ્રાકૃતિક રીતે થાય છે. પરિણામે સર્જન પ્રક્રિયામાં ઓતપ્રોત સર્જકને તેનો અણસાર સુધ્ધાં આવતો નથી. અલબત્ત જ્યારે પંક્તિનું સ્કેનીંગ કરવામાં આવે ત્યારે જ તેનો અંદાજ મળે છે. આ વિષયની ચર્ચા મૂળમાં ધ્વનીશાસ્ત્ર, ઉચ્ચારશાસ્ત્ર અંતર્ગત આવતી હોવા છતાં છંદશાસ્ત્રને તે ઉપકારક બની રહે છે. આ પ્રકારના સંયોગની સમજ કેળવ્યા વિના ગઝલના શેઅરની પરિપાટી, તકતીઅ, ન્યાસ કે સ્કેનીંગની સમજ કેળવી શકાય નહીં. પરિણામે છંદદોષ કોને કહેવાય એ અંગેની સમજ પણ સ્પષ્ટ બને નહીં. આ કારણે જ સ્વરસંયોગ છંદને કઈ રીતે મદદરૂપ બને છે તેનું વિશ્લેષણ કરી શકાય. આ પ્રકારની તપાસને કારણે ગુજરાતી ભાષાના સ્વરૂપની, ઉર્દૂ ભાષાના સ્વરૂપ સાથે સમાનતા સ્થાપિત કરી શકાય. 'અરઝ' અંગે માત્ર તેની અપરિચિત એવી પરિભાષાઓના કારણે જે ભ્રમ સેવવામાં

આવે છે, ગુજરાતી ગઝલ માટે તેને અતાર્કિક લેખવામાં આવે છે એ માન્યતાને પણ આ તપાસથી બદલી શકાય છે. અરઝ ગુજરાતી ગઝલ માટે પણ તર્કસંગત છે તે આ ચર્ચાથી સિદ્ધ થાય છે. ગુજરાતી ભાષામાં લખાતી ગઝલો અને ઉર્દૂ ભાષામાં લખાતી ગઝલોના ઉચ્ચાર અને નાદનું શાસ્ત્ર ભિન્ન નથી. બંનેના ઉચ્ચાર અને નાદશાસ્ત્રનું ગણિત સરેરાશ ઉદાહરણોમાં સમાન છે. સ્વરસંયોગના પ્રશ્ને બંને ભાષાઓમાં સમાનતા છે. અરઝની દૃષ્ટિએ જોતાં ગુજરાતી ગઝલ માટે પણ આવો સ્વરસંયોગ તર્કસંગત અને સ્વીકાર્ય બનેલો જણાઈ આવે છે. અરઝ અંગેની અસ્પષ્ટ અને અતાર્કિક સમજણના કારણે ગુજરાતી અને ઉર્દૂ ભાષાને સામસામે છેડે મૂકીને ચર્ચા કરવાને બદલે બંને ભાષાઓને એક બીજાની નિકટ મૂકી તુલનાત્મક ચર્ચા થાય તો 'અરઝ' પ્રત્યેની સૂગકેંક અંશે દૂર થઈ શકે અને પ્રશ્નને તંદુરસ્ત ચર્ચા દ્વારા સમજી શકાય છે. આ પ્રકારના સ્વરસંયોગને કારણે ઉર્દૂ ભાષામાં છંદની કોઈ સમસ્યા ઉદ્ભવતી નથી તેમ, ગુજરાતી ભાષાની ગઝલોમાં પણ કોઈ સમસ્યા આડે નથી આવતી. આ સ્વરસંયોગ કઈ રીતે થાય છે ? તે યોગ્ય કહેવાય કે નહીં ? સિદ્ધહસ્ત ઉર્દૂ-ગુજરાતી ગઝલકારોએ તેને માન્ય રાખ્યો છે કે અમાન્ય ? ઉર્દૂમાં આ સંયોગ થાય છે તે ગુજરાતી ભાષાની ગઝલોમાં થતાં સ્વરસંયોગથી અલગ છે કે સમાન ? સંધિઓ પર તેની જે અસર થાય છે તેમાં સમાનતા હોય છે કે ભિન્નતા ? એ બધાં પ્રશ્નોની પણ આ ચર્ચામાં છણાવટ થઈ જાય છે. ગઝલસર્જનના ઉસ્તાદ ગઝલકારો અમૃત ઘાયલ, શૂન્ય પાલનપુરી, મીર તકી મીર, ગાલિબના શેઅરોના તુલનાત્મક અધ્યયન દ્વારા આ તપાસના તારણો પ્રાપ્ત થાય છે, અને આ પ્રશ્ને ગુજરાતી ગઝલમાં થતાં સ્વરસંયોગને પ્રમાણિત કરી આવા સંયોગને માન્ય નહીં રાખનારાઓના વિચારોનું ખંડન થાય છે. આ પ્રશ્ને હેમંત ઘોરડાએ જે વિચારણા રજૂ કરી છે એ વિચારણા તેમના પોતાના સર્જનથી વિરોધી બને છે. શોભિત દેસાઈના બે-ચાર શેઅરોની સમીક્ષા કરતાં તેમણે સ્વરસંયોગના સંદર્ભે એવી ટીકા કરી છે કે, “જેને કડવી તોડનો બાધ ન હોય તેને વરવી જોડનો ય વાંધો ન હોય. ભલેને ગુજરાતી ભાષામાં શબ્દની વરવી જોડની કશી વ્યવસ્થા ન હોય.” હેમંત ઘોરડાની આ વિચારણાના જે તારણો પ્રાપ્ત થાય છે તે આ પ્રમાણે છે :

- (૧) ગુજરાતી ગઝલના શેઅરમાં આ પ્રકારનો સંયોગ વરવો ગણાય.
- (૨) ગુજરાતી ભાષામાં આવા સંયોગની કોઈ શક્યતા અને વ્યવસ્થા તેના ઉચ્ચારશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નથી.
- (૩) ગુજરાતીમાં આવો સ્વરસંયોગ થતો નથી.

- (૪) આવો સંયોગ થવો એ વરવી વ્યવસ્થા હોવાથી તેને દોષ તરીકે ગણી શકાય.
- (૫) ઉર્દૂની ગઝલોમાં આવી વ્યવસ્થા છે, ગુજરાતીમાં શબ્દના આ પ્રકારની જોડાણની શક્યતા નથી.

હેમંત ઘોરડાએ રજૂ કરેલી વિચારણાથી વિપરીત રીતે એમની ગઝલોના શેરોમાં પણ આ પ્રકારનો સ્વરસંયોગ આપણને જોવા મળતો હોવાથી એમ કહી શકાય કે તે વિવેચનમાં ભલે તેને તે અમાન્ય રાખતાં હોય પરંતુ સર્જનમાં તો તે માન્ય લેખે છે. (આ સંદર્ભે આગળ ચર્ચા આવશે.) આમ, હેમંત ઘોરડાના સર્જનમાં સ્વરસંયોગ થતો હોવાથી તેની સામે ઉઠાવાયેલા વાંધોઓ નિરર્થક બની જાય છે. જ્યારે આનંદકુમાર આડે એ આ પ્રશ્નને સાવ વિચિત્ર સ્વરૂપ આપીને, તદ્દન અગ્રાહ્ય બને એવું વિવેચન કરી, અમીન આઝાદના મક્તઅનું અને વિચારણાનું અવમૂલ્યન કરી નાંખ્યું છે. (તેની ચર્ચા ય આગળ આવશે.) સ્વરસંયોગની સાચી સમજ કેળવાયેલી ન હોય ત્યારે ચર્ચા કેવું વરવું સ્વરૂપ ધારણ કરી શકે છે તેનું આ બંને વિવેચકોની ચર્ચા ઉદાહરણ છે.

વાસ્તવમાં સ્વરસંયોગનો આ મુદ્દો છેક ૧૯૭૨માં ‘છાંદસી’માં કાંતિલાલ કાલાણીએ યોગ્ય રીતે ઉઠાવ્યો હતો. ગઝલના છંદોના વિદ્વાન જહાંગીર સંજાણાના સંદર્ભ સાથે તેમણે માત્ર ‘આ’ સ્વરનો સંયોગ દર્શાવવા ‘અનામી’ એવા કોઈક ગઝલકારનો આ શેર ટાંક્યો હતો.

“જે કથા ના સાંભળી’તી કોઈએ
એ ઘણાં પાગલને કામ આવી ગઈ”

આ શેઅરના સંદર્ભે કાંતિલાલ કાલાણીએ નોંધ્યું હતું કે, “અહીં ‘કામ આવી’ એ બે શબ્દોનો ‘કામાવી’ એવો ઉચ્ચાર કરવો પડે છે. આવું પ્રતિષ્ઠિત કવિઓની ગઝલોમાં પણ બને છે. પરંતુ, એક પક્ષે જો આ ક્ષતિ છે, તો સામે પક્ષે સંગીતક્ષમતા એ ક્ષતિને ઉગારી લે છે.”

કાંતિલાલ કાલાણીએ સ્વરસંયોગના ઉલ્લેખ વિના માત્ર ઉચ્ચારનો પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો છે. વાસ્તવમાં આ ઉચ્ચાર એ સ્વરસંયોગ છે. ‘કામ’ શબ્દના ‘મ’ માં રહેલા ‘અ’ સ્વરાંતનો એના પછી આવતાં ‘આવી’ શબ્દના ‘આ’ સ્વર સાથે સંયોગ થાય છે. પરિણામે ‘કામાવી’ એવો ઉચ્ચાર કૃત્રિમ રીતે કરવો પડતો નથી પરંતુ છંદના વજન પ્રમાણે તે સાહજિક રીતે થઈ જાય છે. સાહજિક ઉચ્ચારની આ પ્રક્રિયાને ક્ષતિ તરીકે ઓળખાવી શકાય નહીં. ગઝલની સંગીતક્ષમતા આ ક્ષતિને દૂર કરી નાંખે છે એ વાત પણ કાંતિલાલ કાલાણીએ કરી છે. મારી દૃષ્ટિએ આ પ્રકારનો સ્વરસંયોગ એ ભાષાકીય

ક્ષતિ નથી. ઉર્દૂ અને ગુજરાતી એમ ઉભય ભાષાઓની ગઝલોમાં આવો સંયોગ સામાન્ય અને સ્વાભાવિક ઉચ્ચારના ભાગરૂપે થતો હોય છે. તેનાથી, છંદમાં સંભવતઃ પ્રવેશવા ઇચ્છતો દોષ દૂર થાય છે. આવો સંયોગ રચનાને છંદદોષની ક્ષતિમાંથી ઉગારી લઈ સંગીતમય પ્રવાહિતા પ્રદાન કરે છે અને માત્રાઓનું સંતુલન સાધે છે.

સ્વરસંયોગનો પ્રશ્ન ઉચ્ચાર શાસ્ત્ર સાથે સંકળાયેલો હોવાથી તેનો પ્રત્યક્ષ સંબંધ ભાષાની સાથે જોડાય છે. ગઝલની ભાષાકીય ક્ષમતાનો કયાસ કાઢવો હોય ત્યારે ઉર્દૂ ભાષામાં મીર તકી મીર અને ગાલિબ, જ્યારે ગુજરાતીમાં અમૃત ઘાયલ અને શૂન્ય પાલનપુરીની ગઝલોના સંદર્ભ સાથે વાત કરવી પડે. આવા પ્રશ્નોની વિચારણાના સંદર્ભે આ પ્રકારના સિદ્ધહસ્ત ગઝલકારોના શેઅર સનદ-પ્રમાણ ગણાય. ગઝલના છંદ, ભાષા અને સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં આવા સ્વરસંયોગને પ્રમાણિત માનવો કે નહીં તેની ચર્ચા પ્રમાણ વિના કરાય નહીં, પ્રમાણ વિના આ પ્રકારના ઉચ્ચારોને ક્ષતિ કે ‘કડવી તોડ-વરવી જોડ’ તરીકે ઓળખાવી શકાય નહીં. મીર, ગાલિબ, શૂન્ય પાલનપુરી, અમૃત ઘાયલ અને અન્ય અગ્રણી ગુજરાતી ગઝલકારોની ગઝલોનો અભ્યાસ કર્યા વિના કરાયેલા વિધાનો જોખમી પુરવાર થાય. ગાલિબ પોતે ઉસ્તાદ શાયર હતા પરંતુ, મીરની ઉસ્તાદીનો સ્વીકાર કરતા હતા. ‘રેખતા’ શબ્દ મીરના સમયમાં તેમ ગાલિબના સમયમાં પણ ઉર્દૂ ભાષાના તેમ ગઝલ સ્વરૂપના પર્યાય રૂપે ઉપયોગમાં લેવાતો હતો. મીરની ઉસ્તાદીનો સ્વીકાર કરતાં ગાલિબે તેથી જ કહ્યું હતું.

“રેખતે કે તુમ્હી ઉસ્તાદ નહીં હો ગાલિબ
કહતે હૈ અગલે જમાને મેં કોઈ મીર ભી થા”

મીર તકી મીર અને ગાલિબ ઉર્દૂ ભાષાના અને ઉર્દૂ ગઝલના ઉસ્તાદ હતા. ગુજરાતીમાં આવું માન શૂન્ય પાલનપુરી અને અમૃત ઘાયલને પ્રાપ્ત છે. એટલે આ સર્જકોએ ભાષાની, ઉચ્ચારની, છંદની જે પ્રયુક્તિઓનો વિનિયોગ ગઝલમાં કર્યો હોય અને વારંવાર કર્યો હોય તો તેને ગુજરાતી ગઝલની આ પ્રકારની શાસ્ત્રીય ચર્ચા માટે સનદ-પ્રમાણ નહીં માનવા પાછળ કોઈ કારણ રહેતું નથી. અમૃત ઘાયલ અને શૂન્ય પાલનપુરીની ગઝલોમાં સ્વરસંયોગના આવાં પ્રમાણ પ્રાપ્ત થતાં હોય તો તેને ‘કડવી તોડ અને વરવી જોડ’ તરીકે ઓળખાવવાનું વલણ અયોગ્ય અને અપ્રામાણિક ગણી શકાય. ગઝલની પંક્તિમાં ક્યારેક કોઈ શબ્દ સ્વરથી આરંભાતો હોય અને એ શબ્દની પૂર્વેના શબ્દનો અંતિમ અક્ષર લઘુ સ્વરૂપ ધરાવતો હોય અને સામાન્ય રીતે સ્વરાંત વ્યંજન હોય તો સ્વરથી શરૂ થતાં શબ્દનો પ્રારંભનો સ્વર સ્વરાંત વ્યંજન સાથે સંયોગ સાધે છે, અને લઘુ એવા સ્વરાંત વ્યંજનને ગુરુ સ્વરૂપનો બનાવે છે. આમ, આ સંયોગ દ્વારા લઘુ

સ્વરાંત વ્યંજન ગુરુ બને છે. આ સંયોગ લઘુ ઉચ્ચારને ગુરુ ઉચ્ચારમાં ફેરવે છે. લઘુને ગુરુમાં રૂપાંતરિત કરે છે. એક સ્વર બીજા સ્વર સાથે સંયોગ સાધી તેની માત્રાઓમાં મેળ સાધવાનું કાર્ય કરે છે. આમ, આ સંયોગ સંધિઓનું સ્વરૂપ પરિવર્તન પણ કરે છે.

ગુજરાતી ગઝલ બોલચાલની ભાષામાં લખાય છે. પાંડિત્યપૂર્ણ શૈલી અને ભાષા ગઝલને અનુરૂપ હોતી નથી. આપણે બોલચાલમાં જે ભાષાનો ઉપયોગ કરીએ છીએ તે ભાષા અને તેના ઉચ્ચારો એટલી સ્વાભાવિકતાથી ગઝલના શેઅરોમાં ઓગળી જાય છે કે આ પ્રકારનો સ્વરસંયોગ ક્યાં અને ક્યારે સધાઈ ગયો તેનો અણસાર સર્જકને આવતો નથી. આવો સર્જક જ્યારે વિવેચક પણ હોય ત્યારે અન્યની ગઝલોનું આ પ્રશ્ને મૂલ્યાંકન કરવા બેસે ત્યારે અન્ય સર્જકની ઉચ્ચાર પ્રક્રિયાથી સભાન હોવાને કારણે સ્વરસંયોગને પકડી શકે છે. એનું વિવેચન કરી તેને ‘કડવી તોડ વરવી જોડ’ કહી દે છે. પરંતુ પોતાની કૃતિના સ્વાભાવિક ઉચ્ચાર તરફ તેની દૃષ્ટિ હોતી નથી. તેથી પોતાની રચના પરત્વે તે અભાન રહે છે. હેમંત ધોરડાનાં જ બે શેઅર આ પ્રશ્નની ચર્ચા માટે પહેલાં લઈએ, કારણ કે તેમણે તેમના વિવેચનમાં એમ કહ્યું છે કે “ગુજરાતી ભાષામાં શબ્દની વરવી જોડની કશી વ્યવસ્થા નથી.” જે આવા સંયોગની ગુજરાતી ભાષામાં વ્યવસ્થા ન હોય તો હેમંત ધોરડાના પોતાના શેરમાં આવો સ્વરસંયોગ કઈ રીતે થયો ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર મેળવવાનો વાકી રહે.... હેમંત ધોરડાના ‘અણસાર’ સંગ્રહનો આ શેર જોઈએ :

“મૃગજળની પણ ઝલક ફક્ત એકાદ ક્ષણ હશે
સાથે જે લઈ ફરું છું હું એ તારું રણ હશે.”

ગુજરાતી ગઝલમાં આ શેરમાં ઉપયોગમાં લેવાયેલો છંદ અત્યંત પ્રચલિત અને લોકપ્રિય છે. એની બહાર (છંદ)નું નામ મુઝારિઅ અખરબ મકફૂફ મહજૂફ, મકસૂર છે. જેનું વજન ગાગાલ-ગાલગાલ-લગાગાલ-ગાલગા અથવા છેલ્લા ગણમાં (ગાલગાલ) આવે છે. શેઅરની પ્રથમ પંક્તિમાં ‘ફક્ત’ અને ‘એકાદ’ શબ્દોમાં આ પ્રકારનો સ્વર સંયોગ થયેલો જોવા મળે છે. જે ‘ફક્ત’નો ઉચ્ચાર ‘ફક્ત’ ‘ગાલ’ રૂપે કરીએ તો છંદનો દોષ પ્રવેશે, અને ફક્ત ‘લગા’ રૂપે કરી તો પણ પંક્તિ દોષરૂપ બને. કારણ કે છંદમાં જ્યાં ‘ફક્ત એ’ શબ્દો મુકવામાં આવ્યા છે તેમાં સંધિનું સ્વરૂપ ‘લલગા’ જોઈએ. પરંતુ ‘ફક્ત એ’ શબ્દોમાં તે ‘લગાગા’ થાય છે, જ્યારે ‘ફક્ત એ’ ઉચ્ચારીએ તો ‘ગાલગા’ થાય છે. આમ, આ બંને સંધિઓ ઉપરોક્ત સ્થાન માટે નિરર્થક હોવાની સાથે છંદદોષ કરનારા બની રહે. છંદદોષના ઉદાહરણ માટેનું સ્કેનીંગ આ રીતે થાય છે.

“મૃગ જળ નિ - પણ ઝલક - ફ ક્ત એ કા દ - ક્ષણ હ શે”
ગા ગા લ - ગા લ ગા - લ-ગા ગા ગા લ - ગા લ ગા

“મૃગ જળ નિ - પણ ઝલક - ફક્ત એ કા દ - ક્ષણ હ શે”

ગા ગા લ - ગા લ ગા ગા લ ગા ગા લ - ગા લ ગા

આમ મૂળ છંદ પ્રમાણે ત્રીજા ગણમાં સંધિઓનું સ્વરૂપ બંને દૃષ્ટિએ જળવાયેલું લાગતું નથી. છતાં છંદદોષ શા માટે લાગતો નથી ? આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ સ્વરસંયોગની પ્રક્રિયામાં રહેલું છે. ઉપર કરવામાં આવેલી તકતીઅ-સ્કેનીંગને ઉર્દૂ વિવેચનની પરિભાષામાં અવાસ્તવિક સ્કેનીંગ કહેવાય છે. કારણ કે પંક્તિના ઉચ્ચાર શાસ્ત્ર પ્રમાણેનું તે નથી. ‘ફક્ત’ શબ્દ સંધિને સામાન્ય રીતે ‘લગા’ સૂચવે છે, ફક્ત ‘ગાલ’ સંધિને અને ‘એકાદ’ શબ્દ સામાન્ય રીતે ‘ગાગાલ’ સંધિનો સૂચક છે. પરંતુ આ ત્રણે ઉચ્ચારો છંદના મૂળ ઉચ્ચાર પ્રમાણે ત્રીજા ગણમાં મેળ ખાતા નથી. સ્વરસંયોગને કારણે જ તેમાં મેળ મેળવી શકાયો છે. શેઅરમાં છંદદોષ લાગતો નથી તેની પાછળનું મુખ્ય કારણ ‘એકાદ’ શબ્દના ‘એ’ સ્વરનો ‘ફક્ત’ના અસ્વરાંત ‘ત’ સાથે થયેલો સંયોગ છે. જે ‘ફક્ત એકાદ’ લગા-ગાગાલ કે ફક્ત એકાદ ‘ગાલ-ગાગાલ’ ના સંધિઓને ઉચ્ચાર શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ફક્તે કાદ એમ ‘લલગાગાલ’ સ્વરૂપનો બનાવે છે અને એ રીતે છંદને અનુરૂપ વાસ્તવિક ઉચ્ચારને પ્રગટ કરે છે. પરિણામે સ્કેનીંગની જે સમસ્યા આડે આવતી હતી, સંધિઓનું સ્વરૂપ બદલાયેલું જણાતું હતું, છંદદોષ જણાતો હતો તે તમામ ક્ષતિઓ દૂર થાય છે અને વાસ્તવિક સ્કેનીંગ આ રીતે મૂળ છંદ પ્રમાણે ઉપલબ્ધ થાય છે.

મૃગ જળ નિ - પણ ઝલક ફ ક તે કા દ ક્ષણ હ શે
ગા ગા લ - ગા લ ગા લ-લ ગા ગા લ - ગા લ ગા

આમ, સ્વરસંયોગને કારણે સંધિઓમાં મેળ સધાય છે. છંદનું મૂળ સ્વરૂપ કાવ્યપંક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. ઉચ્ચારના શાસ્ત્રની દૃષ્ટિ અને છંદના સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ આ છેલ્લો ઉચ્ચાર છંદના પઠનને અનુરૂપ બને છે એ સિવાય અન્ય ઉચ્ચારો છંદદોષમાં પરિણમે. આ ઉચ્ચારને કારણે સંધિઓનો સ્થાન ફેર પણ થાય છે. અહીં અગાઉના ગણ વિચ્છેદની સાથે તુલના કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે ‘ફક્ત’, શબ્દ મૂળમાં ‘લગા’ સ્વરૂપનો હતો. પરંતુ ‘ત’ પછીના શબ્દના આરંભે આવતા ‘એ’ સ્વરનો ‘ત’ સાથે સંયોગ થતાં ‘ફક્ત’ ‘લગા’ સંધિ બદલાઈને ‘ફક્તે’ લલગા થઈ. જ્યારે ‘એકાદ’ જે ‘ગાગાલ’ સંધિનો સૂચક હતો તેની સંધિ આ સંયોગને કારણે ‘કાદ’ ‘ગાલ’ માં પરિવર્તિત થઈ. આ પ્રક્રિયા ‘લોપ’ની નહીં સંયોગની કહેવાય. કારણ કે ‘એ’નો લોપ કરીએ તો ય છંદનું મૂળ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય નહીં. આમ, સ્વરસંયોગ એ ગઝલના છંદોની મહત્વની વિશેષતા બની રહે છે. આ વાત થઈ, ‘એ’ સ્વરના સંયોગની. હવે ‘આ’ સ્વરના સંયોગનું ઉદાહરણ હેમંત ધોરડાની જ ગઝલમાંથી લઈએ. ‘કડવી તોડ-વરવી જોડ’ ‘બહુ ચુપ.... ચાપ’ પંક્તિમાં

કઈ રીતે પ્રવેશે છે તે જોઈએ.

“અધર પર આવીને અટક્યું એ નામમાં હું નથી,
અધર કરડતાં જે ઉપસી છે એ રતાશમાં છું”

આ શેઅરમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલા છંદનું નામ ‘મુજતસ મખ્બૂન’ છે. તેનું વજન ‘લગાલગા-લલગાગા - લગાલગા - લલગા’ અથવા છેલ્લા ગણમાં ‘ગાગા’ છે. છંદના સ્વરૂપમાં પ્રથમ ગણની સંધિ ‘લગા લગા’ રૂપે છે. પરંતુ શેરની પ્રથમ પંક્તિના શરૂઆતના શબ્દોમાં એ સંધિ સિદ્ધ થતી નથી. ત્યાં ‘અધર પર આ’ એ શબ્દો ‘લગાગાગા’ સંધિના સૂચક બની રહે છે. જે મુજતસ છંદના નથી. ‘લગા’ સ્વરૂપે ‘અધર’ શબ્દ બરોબર છે પરંતુ ‘લગા’ પછી ફરીથી ‘લગા’ સંધિ જોઈએ તે ત્યાં નથી. તેને બદલે ‘પર આ’ એમ ‘ગા-ગા’ સંધિ છે. પરિણામે છંદનું લગાત્મક સ્વરૂપ જળવાતું નથી. આ સંધિઓને જળવવાનું કાર્ય અહીં ‘આ’ સ્વરના સંયોગે કર્યું છે. ‘પર’ શબ્દના ‘ર’ પછી આવતો ‘આ’ સ્વર ‘ર’ સાથે સંયોગ સાધે છે. પરિણામે ‘પર’ શબ્દ જે એક ગુરુ ‘ગા’નો સૂચક હતો તે આ સંયોગના કારણે ‘પરા’ એમ ‘લગા’ સ્વરૂપનો બને છે. પરિણામે તેનો ઉચ્ચાર ‘પરાવી’ ‘લગાગા’ રૂપે થાય છે. આમ, આ પ્રકારના સંયોગ અને સ્વાભાવિક ઉચ્ચારને કારણે સંધિનું સ્વરૂપ પરિવર્તન પામે છે. સાથે સાથે ઉચ્ચારની માત્રાઓનું સ્વરૂપ પણ બદલાય છે. એમ થતાં ‘અધરપરા’ રૂપે ‘લગાલગા’ સંધિ સિદ્ધ થાય છે. જે છંદના આરંભનો ગણ છે. આમ, છાંદસ પઠન જળવાય છે. છાંદસલય જળવાય છે, અને સંધિઓના અમેળને કારણે છંદમાં જે ખટકો લાગતો હતો તે દૂર થાય છે. અને પંક્તિ નિર્દોષ બની જાય છે. આ સ્વરસંયોગ વિના પંક્તિ ઉચ્ચારાય તો છંદની અને પંક્તિની પ્રવાહિતા ખોડંગાય દા.ત.

‘અ ધર પર આ વી ને અટ ક્યું એ ના મ માં હું ન થી
લ ગા ગા ગા-ગા ગા ગા ગા -લ ગા લ ગા - લ લ ગા

ઉપરના લગાત્મક સ્વરૂપમાં દેખાતી ખોડને સંયોગની ક્રિયા દૂર કરે છે. ‘પર’ શબ્દમાં ‘ર’ અસ્વરાંત છે તે પછી ‘આ’ સ્વર છે. ‘આ’ સ્વરનો ‘આ’ ઉચ્ચાર ‘ર’ સાથે સંયોગ સાધતાં ‘પરા’ ‘લગા’ થાય છે પરિણામે પ્રથમ અને બીજા ગણમાં સંધિઓની જે અસમાનતા ઉપર જણાય છે તે અસમાનતા દૂર થાય છે અને આ રીતે પંક્તિનો છાંદસ ન્યાસ સિદ્ધ થાય છે. જે મૂળ મુજતસ મખ્બૂન છંદને અનુરૂપ બને છે.

“અ ધર પ રા વી ને અટ ક્યું એ ના મ માં હું ન થી”
લ ગા લ ગા-લ લ ગા ગા - લ ગા લ ગા - લ લ ગા

આમ, હેમંત ઘોરડાના બે શેઅરમાં થયેલા સ્વરસંયોગને જોતાં સમજાય છે કે આવો સ્વરસંયોગ ગુજરાતી ગઝલમાં સામાન્ય ગણાય છે. ભાષાના, ઉચ્ચારના, નાદના સ્વરૂપને એ પ્રકટ કરે છે, પરિણામે તેને ‘કડવી તોડ અને વરવી જોડ’નું નામ આપવા જતાં એ સર્જક સ્વયં તેનો ભોગ બને છે. આ સંયોગ ઉર્દૂ ગઝલની જેમ ગુજરાતીમાં પણ સામાન્ય હોવા છતાં સર્જક, વિવેચક બંને ત્યારે મૂલ્યાંકનના ધોરણો જળવતો હોતો નથી, અને અન્યની રચનાઓના સંદર્ભે કરાયેલું વિવેચન જાણ્યે અજાણ્યે એ સર્જકની રચનાઓને પણ લાગુ પડે છે. બીજાની ટીકા કરવા લખાયેલા શબ્દો સ્વયં પોતાની રચનાઓને પણ લાગુ પડે છે.

આ સમગ્ર ચર્ચા જોયા બાદ સ્વરસંયોગની આ પ્રક્રિયા ઉર્દૂ અને ગુજરાતીમાં સમાન રીતે થાય છે તે પ્રમાણિત કરવા ઉર્દૂ અને ગુજરાતી શેઅરોનું તુલનાત્મક અધ્યયન કરવું જરૂરી થઈ જાય છે. ઉર્દૂના ઉચ્ચારો અને ગુજરાતી ગઝલના શેઅરોના ઉચ્ચારોનું શાસ્ત્ર કઈ રીતે છંદશાસ્ત્રના સંદર્ભે સમાન છે, એ જોવા, મીર તકી મીરનું ઉદાહરણ લઈએ :

“નામ આજ કોઈ યાં નહીં લેતા હૈ ઉન્હો કા
જિન લોગોં કે કલ મુલક યહ સબ ઝેરે નર્ગી થા
મસ્જિદ મેં ઇમામ આજ હુઆ આકે કહાં સે
કલ તક તો યહી ‘મીર’ ખરાબાત નર્શી થા”

આ શેઅર હજીની પેટા બહેર (છંદ)માં લખાયેલો છે. તેનું વજન કે માપ ‘ગાગાલ-લગાગાલ - લગાગાલ - લગાગા’ છે. પ્રથમ ગણનો સંધિ અહીં ‘ગાગાલ’ છે. પરંતુ, શેઅરની પ્રથમ પંક્તિમાં એ સ્થાને ‘નામ આજ’ શબ્દો છે. જે ‘ગાલગાલ’ સંધિનું સૂચન કરે છે. જે છંદના આરંભના ગણને અનુરૂપ નથી. ‘નામ’ શબ્દમાં ‘મ’ અસ્વરાંત છે એના પછીના શબ્દ ‘આજ’માં આરંભે ‘આ’ સ્વર છે. ‘આજ’ શબ્દનો ‘આ’ સ્વર ‘મ’ સ્વરાંત સાથે સંયોગ સાધે છે. પરિણામે ‘નામા જ’ એવો સ્વાભાવિક ઉચ્ચાર પ્રકટ થાય છે. આમ ‘નામ આજ’ ‘ગાલ ગાલ’ સંધિમાંથી ‘આ’ સંયોગને કારણે ‘નામાજ’ ‘ગાગાલ’ સંધિ બને છે. ‘આ’ ની ઉચ્ચાર માત્રાઓ લઘુ એવા ‘મ’ સાથે સંયોગ સાધી ‘મ’ ને ‘મા’ એમ ગુરુ બનાવે છે, અને એ રીતે છંદ જળવાય છે. અને છંદનું મૂળ લગાત્મક રૂપ આ રીતે સિદ્ધ થાય છે.

“નામાજ કોઈ યાંન હિલેતા હૈ ઉન્હો કા
ગા ગા લ-લ ગા ગા લ - લ ગા ગા લ - લ ગા ગા

એજ પ્રમાણે મીરના મકતબમાં પ્રથમ પંક્તિના બીજા ગણમાં ‘આ’ સ્વરનો

સંયોગ થતાં 'ઇમામ આજ' શબ્દો 'ઇમામા જ' ઉચ્ચારાય છે.

“મસ્ જિદ મે ઇ મા મા જ હુ આ આ કે ક હાં સે”

ગા ગા લ-લ ગા ગા લ - લ ગા ગા લ - લ ગા ગા

ઉર્દૂમાં થતો આ પ્રકારનો 'આ' સ્વરનો સંયોગ ગુજરાતી ગઝલમાં પણ સામાન્ય છે. જેટલી સાહજિકતાથી તે ઉર્દૂ-ફારસીમાં થાય છે એટલી જ સાહજિકતાથી તે ગુજરાતી ભાષાની ગઝલોમાં પણ થાય છે. અન્ય કોઈ ગઝલકારનો શેઅર ટાંકવાને બદલે ઉસ્તાદ ગઝલકાર અમૃત ઘાયલના શેઅરોમાં 'આ' સ્વરનો સંયોગ જોઈએ :

“પરિચય કોઈથી પણ ખાસ ના સાધી શક્યો છું હું,
મુલાકાત આમ તો સૌ દેવતાની લઈને આવ્યો છું.
સિતારા સાંભળે છે શાંતચિત્તે રાતભર 'ઘાયલ',
ઉદાસ આંખો મહીં એવી કહાની લઈને આવ્યો છું.”

ઘાયલના આ શેઅર હજબ હંદમાં લખાયેલા છે. જેમાં 'લગાગાગા' ના ચાર સમકલ સંધિ છે. પ્રથમ શેરની બીજી પંક્તિના આરંભે 'મુલાકાત' શબ્દ છે. તેમાં 'લગાગાગા' સંધિ સિદ્ધ થતો નથી. તેના બદલે તે 'લગાગાલ' સંધિ દર્શાવે છે. જે ષષ્ટકલ સંધિનો સૂચક છે. 'મુલાકાત' શબ્દને હંદને અનુરૂપ એવા 'લગાગાગા' ના સમકલ સંધિમાં પરિવર્તિત કરવા માટે છેલ્લે એક માત્રા ખૂટે છે. 'મુલાકાત'ના અસ્વરાંત 'ત' વ્યંજન પછી આવતા 'આમ' શબ્દનો 'આ' સ્વર 'ત' સાથે સંયોગ સાધે છે. પરિણામે 'મુલાકાતા' એમ 'લગાગાગા' એવો સમકલ સંધિ સિદ્ધ થાય છે અને પંક્તિનું લગાત્મક રૂપ જળવાઈ રહેવાની સાથે સાથે હંદનું મૂળ સ્વરૂપ પણ સિદ્ધ થાય છે. દા.ત.

મુ લા કા તા મ તો સૌ દે વ તા ની લઈ ને આ વ્યો છું

લ ગા ગા ગા-લ ગા ગા ગા-લ ગા ગા ગા - લ ગા ગા ગા

એજ રીતે અમૃત ઘાયલની આ જ ગઝલના મક્રતઅમાં 'ઉદાસ આંખો' શબ્દોમાં 'આ' સ્વરનો સંયોગ 'સ' સાથે થતાં 'સ' અક્ષર 'સાં' રૂપે ગુરૂ બને છે. પરિપાટી કે તકતીઅ જૂઓ.

ઉ દા સાં ખો મ હી એ વી ક હા ની લઈ ને આ વ્યો છું

લ ગા ગા ગા - લ ગા ગ ગા - લ ગા ગા ગા - લ ગા ગા ગા

અમૃત ઘાયલની અન્ય એક ગઝલના શેઅરમાં 'પર આવ્યા' શબ્દોમાં સ્વર સંયોગ થાય છે. જેના કારણે તેનો ઉચ્ચાર 'પરાવ્યા' થાય છે. શેઅર જૂઓ :

“નખ આમ તો વધવાની કદી ના કરે હિંમત

લાગે છે ફરી રૂઝ પર આવ્યા છે ચકામા

શૂન્ય પાલનપુરીના શેઅરમાં 'આ' સ્વરનો સંયોગ 'વસતં આવી' શબ્દોને 'વસંતાવી' બનાવે છે.

“અમે રક્ત સીંચી, અમે પ્રાણ રેડી

કર્ચુ મુક્ત જેને સદા પાનખરથી

વસંત આવી ત્યારે હવે એ જ ઉપવન

અમારા જ માટે દિવાલો ચણે છે.”

'આ' સ્વરનો સંયોગ ગુજરાતી ગઝલની જેમ ઉર્દૂ ભાષાની ગઝલોમાં પણ સામાન્ય ઘટના છે. ગાલિબના બે શેઅર જૂઓ, જેમાં જે શબ્દો નીચે રેખા દોરી છે ત્યાં 'આ' સ્વરનો સંયોગ થયેલો જોઈ શકાય છે.

“બોસા દેતે નહીં ઔર દિલ પે હૈ હર લમ્હા નિગાહ

છ મેં કહતે હૈ કિ મુફ્ત આએ તો માલ અચ્છા હૈ”

અહીં 'મુફ્ત આએ' શબ્દોનો ઉચ્ચાર 'આ' સ્વર સંયોગને કારણે 'મુફ્તાએ' એવો થાય છે. બીજો શેર જૂઓ :

“રફતારે ઉમ્ર કત્તે રહે ઇજતરાબ હૈ

ઇસ સાલ કે હિસાબ મેં બર્ક આફતાબ હૈ”

અહીં 'બર્ક આફતાબ'નો ઉચ્ચાર 'આ' સ્વર સંયોગને કારણે 'બર્કફતાબ' એવો થાય છે.

'આ' સ્વરની જેમ 'એ' સ્વરનો સંયોગ પણ ઉર્દૂ ભાષાના ઉચ્ચારોની જેમ ગુજરાતી ગઝલમાં થાય છે. 'એ' સ્વરનો નાદ બીજા અક્ષર સાથે ઉર્દૂની જેમ જ સમાન રીતે સંયોગ સાધે છે. એથી એ સિદ્ધ થાય છે કે ગુજરાતી ગઝલના ઉચ્ચારોમાં અને ફારસી-ઉર્દૂના ઉચ્ચારોમાં અસમાનતા નહીં સમાનતા રહેલી છે. એ કારણે અરૂઝ ગુજરાતી ગઝલ માટે તર્કસંગત બની જાય છે. 'એ' સ્વરના સંયોગના પુરાવા રૂપે મીર તકી મીરની ગઝલનો શેઅર પહેલાં જોઈએ :

“બુત પરસ્તી કો તો ઇસ્લામ નહીં કહતે હૈ

મોતકિદ કૌન હૈ 'મીર' એસી મુસલમાની કા”

આ શેઅરનો હંદ રમલ મખ્બૂન છે, અને તેનું માપ કે વજન “ગાલગાગા-

લલગાગા-લલગાગા-ગાગા” છે. મીરના મકત્બની બીજી પંક્તિમાં બીજા અને ત્રીજા ગણના સંધિઓ અનુક્રમે ‘લલગાગા’ ‘લલગાગા’ છે. આ સંધિઓ પ્રમાણે ‘મીર એસી મુસલમાની’ શબ્દો મેળ ખાતાં નથી. ‘મીર એસી ‘ગાલગાગા’ સ્વરૂપે છે જ્યારે ‘મુસલમાની’ ‘લગાગાગા’ રૂપે છે. આ શેઅરના છંદ અને તેના લગાત્મક રૂપને જોઈએ ત્યારે આ બંને સંધિઓનો મેળ છંદ પ્રમાણે બેસતો નથી. તે મૂળ છંદમાં ‘લલગાગા’ અને ‘લલગાગા’ના સ્થાને આવ્યા છે. પરિણામે લગાત્મક રૂપ યોગ્ય રીતે જળવાતું નથી. પરંતુ, કાવ્યપંક્તિનો જ્યારે ઉચ્ચાર કરીએ ત્યારે બીજા ગણમાં આવતા ‘મીર’ અને ત્રીજા ગણમાં આવતાં ‘એસી’ શબ્દમાંના ‘એ’ સ્વરનો ‘મીર’ ના ‘ર’ સાથે સંયોગ થાય છે. એ કારણે ‘મીરેસી’ ઉચ્ચાર પ્રકટ થાય છે. આ પરિવર્તનની સાથે ‘સી’ લઘુ ઉચ્ચાર પ્રકટ કરે છે. આમ, આ પ્રકારના ‘એ’ સ્વરના સંયોગને પગલે સંધિઓની માત્રાઓ અને ઉચ્ચારની માત્રાઓનું સંતુલન યોગ્ય રીતે જળવાઈ રહે છે. સંયોગની આ ક્રિયાને દર્શાવવા માટે પંક્તિનું લગાત્મક સ્વરૂપ, પરિપાટી, ન્યાસ, તકતીઅ કે સ્કેનીંગ જોવું પડે.

મો ત કિદ્ કૌ - ન હૈ મી રે - સિ મુ સલ મા ની કા

ગા લ ગા ગા - લ લ ગા ગા - લ લ ગા ગા - ગા ગા

આમ ‘મીર’ નો ‘ર’ અને ‘એ સી નો ‘એ’ સંયોગ સાધે છે. આ ક્રિયાથી એક રહસ્ય એ પણ ઉદ્ઘાટિત થાય છે કે ‘રમલ’ છંદનો મૂળ ગણ કે સંધિ ‘ગાલગાગા’ છે. આ મૂળ સંધિમાંથી જ વિકાર પામીને ‘લલગાગા’ સંધિ બનતો હોવાથી ‘લલગાગા’નો મૂળ પરિવાર કે કૂળ ‘ગાલગાગા’ છે. જે ‘મીર એસી’ શબ્દોમાં જોવા મળતો હતો. એક જ કૂળના છંદમાં સંધિઓનું આ પ્રકારનું પરિવર્તન સામાન્ય છે. ગુજરાતી ગઝલ અરબી, ફારસી, ઉર્દૂના માત્રા મેળ છંદોમાં લખાતી હોવાથી સંધિઓનું જે સ્વરૂપ એ છંદોમાં છે એ પ્રમાણે ગુજરાતીમાં ‘એ’ સ્વરનો ય સંયોગ થાય છે. ધાયલનો આ શેઅર તેનું દૃષ્ટાંત છે -

“કાંટા ન હોય જેમાં ગુલાબ એ નથી ગુલાબ
દિલથી નથી હયાત દરદથી હયાત છે.”

આ શેઅરમાં મુઝારિઅ છંદનો વિનિયોગ થયેલો છે. તેનું વજન કે માપ ‘ગાગાલ-ગાલગાલ-લગાગાલ-ગાલગા અથવા છેલ્લા ગણમાં ‘ગાલગાલ’ છે. અહીં ત્રીજા ગણમાં ‘ગાલગાલ’ એમ ષષ્ટકલ સંધિ છે. પરંતુ એ ગણના સ્થાને આવતા ‘ગુલાબ એ ન’ શબ્દો ‘ગાલગાલ’ સંધિ બનાવતા નથી, તેને બદલે ‘લગાલ ગાલ’ એવો સંધિ બનાવે છે. જે ત્રીજા અને ચોથા ગણને અનુરૂપ નથી. પરંતુ વાસ્તવમાં ઉચ્ચારમાં ‘ગુલાબ’ના

‘બ’નો સંયોગ તેના પછી આવતાં ‘એ નથી’ શબ્દના ‘એ’ સ્વર સાથે થાય છે. તે સ્કેનીંગ કરતાં જણાઈ આવે છે -

“કાં ટા ન હોય જેમાં ગુ લા બે ન થી ગુ લા બ
ગા ગા લ - ગા લ ગા લ - લ ગા ગા લ - ગા લ ગા લ

વાસ્તવમાં આમ, ‘ગુલાબ એ નથી’ નો ઉચ્ચાર, ઉચ્ચારની પદ્ધતિ પ્રમાણે છંદમાંના લગાત્મક સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ ત્રીજા ગણમાં ‘ગુલાબેન’ થાય છે. મૂળમાં સ્વરસંયોગની આ ચર્ચા અરૂઝમાં તકતીઅ એટલે સ્કેનીંગ, પરિપાટી, ન્યાસના નિયમો અંતર્ગત આવે છે. ૧૯૯૪ના વર્ષમાં પ્રકાશિત થયેલા મારા પુસ્તક ‘ગઝલનું પિંગળશાસ્ત્ર ભાગ-૧’ પુસ્તકમાં માત્ર ‘એ’ સ્વરના આ પ્રકારના યતાં સંયોગની ચર્ચા ‘નસીમ’ ની એક પંક્તિ ટાંકી કરવામાં આવી હતી. તેનું સ્કેનીંગ કઈ રીતે થાય એ પણ દર્શાવ્યું હતું. એ ઉદાહરણ ફરી ટાંકી સંયોગની ચર્ચા વધુ સ્પષ્ટ કરવા ઇચ્છું છું -

“ગઝલમાં હકીકતના શું છે રહસ્યો
નસીમ એના ભેદો સમજનાર કયાં છે ?”

ઉર્દૂમાં જેને મુતકારિબને નામે ઓળખવામાં આવે છે તે ‘ભુજંગી’ છંદના અહીં ‘લગાગા’ એવા ચાર આવર્તન છે. આમ, આ છંદ આવૃત્ત સંધિઓ ધરાવે છે. બીજી પંક્તિના આરંભે આવતા ‘નસીમ’ શબ્દમાં ભુજંગીનો ‘લગાગા’ સંધિ સિદ્ધ થવાને બદલે ‘લગાલ’ એવા વિકારી ગણને પ્રકટ કરે છે. છંદના પઠન વખતે સંધિઓનો જે રીતે ઉચ્ચાર થાય છે, એ જ રીતે બીજી પંક્તિનો ઉચ્ચાર કરતાં ‘નસીમ એ’ નો ઉચ્ચાર ‘નસીમે’ થાય છે. જે ‘એ’ સ્વરના સંયોગનું પરિણામ છે. તેને કારણે મુતકારિબ કે ભુજંગીનો ‘લગાગા’ સંધિ જળવાય છે, અને મૂળ છંદ સિદ્ધ થાય છે. દા. ત.

ન સી મે - ના ભે દો - સ મજ ના - ર કયાં છે
લ ગા ગા - લ ગા ગા - લ ગા ગા - લ ગા ગા

‘એ’ સ્વરનો ‘ળ’ સ્વરાંત અક્ષર સાથે સંયોગ થતો હોય એવો અમૃત ધાયલનો એક શેઅર આ પ્રમાણે છે. જે તવીલ છંદમાં લખાયેલો છે. ‘લગાગાગા’ સંધિના ચાર આવર્તનો તેમાં છે.

“નહીં મેળ એમનો બેસે કદી કાનનૂથી ‘ધાયલ’
મહોબતની દલીલો ગેરકાનૂની જ રહેવાની”

તકતીઅ જૂઓ :

નહીં મેળે મનો બેસે કદી કાનૂનથી ઘાયલ
લગાગાગા - લગાગાગા - લગાગાગા - લગાગાગા

ગુજરાતીમાં ‘ઔ’ સ્વર છે તેમ ઉર્દૂમાં પણ એ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ ‘ઔ’ સ્વરનો સંયોગ તેની પૂર્વેના લઘુ અક્ષર સાથે કંઈ રીતે થાય છે તેનું દટાંત મીરના એક શેઅરમાંથી મળે છે.

“સારે રિન્દ ઔબાશ, જહાં કે તુઝ સે સુબૂદ મેં રહતે હૈ
બાકે, ટેઢે, તિરછે, સીધે સબ કા તુઝ કો ઇમામ કિયા.”

આ શેઅરમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલો ઇંદ મુતદારિક સાઝંદા રુકની છે. જેમાં ‘ગાગા’, ‘લલગા’ અને ‘ગાલલ’ એવા ચતુષ્કલ સંધિઓ છે. પ્રથમ પંક્તિના આરંભે જ ‘સારે’ શબ્દમાં ‘ગાગા’ એમ ચતુષ્કલ સંધિ છે. આ ઇંદ ગુજરાતીના વિદ્યુચન્માલા ઇંદને મળતો આવે છે. જેમાં બીજા ચતુષ્કલનું જ્યાં સ્થાન છે ત્યાં ‘રિન્દ’ શબ્દ છે. આ ‘રિન્દ’ શબ્દ ‘ગાલ’ એવા ત્રિકલ સંધિને પ્રકટ કરે છે. પરંતુ, ‘દ’ પછી પંક્તિમાં ‘ઔબાશ’ શબ્દમાં આરંભે ‘ઔ’ સ્વર છે જે અસ્વરાંત એવા ‘દ’ સાથે સંયોગ સાથે છે. પરિણામે ‘ગાલ’ સંધિનો સૂચક ‘રિન્દ’ શબ્દ ‘રિન્દૌ’ એવા ‘ગાગા’ સંધિમાં પરિવર્તન પામે છે. આ રીતે ‘ઔ’ સ્વરના ‘દ’ અક્ષર સાથે થતાં સંયોગથી ચતુષ્કલ સંધિ સિદ્ધ થાય છે. આમ, મુતદારિક ઇંદ અહીં સિદ્ધ થાય છે. દા.ત.

સારે - રિન્દ ઔ - બાશજ - હાં કે - તુઝ સસ - જૂદમેં - રહતે - હૈ
ગાગા - ગાગા - ગાલલ - ગાગા - ગા ગા - ગાગા - ગાગા - ગા

અહીં ‘ગાગા’ એવા ચતુષ્કલ સંધિઓની સાથે ‘ગાલલ’ એવા પણ ચતુષ્કલ સંધિઓ છે. ગુજરાતીમાં ‘ઔ’ સ્વરથી શરૂ થતાં શબ્દોની સંખ્યા આંગળીના વેઢે ગણાય એટલી હોવાથી ઉદાહરણ માટે શેઅર શોધવામાં મુશ્કેલી આડે આવે એમ બને. તેના બદલે સમભૂતિ માટે પંક્તિ બનાવીને રજૂ કરી શકાય.

“આમ ઔષધ પી જીવિત રહેવું એ કરતા છે મોત ભલું”

અહીં પંક્તિના આરંભમાં ‘આમ ઔષધ પી’ શબ્દોમાં ‘ગાગા ગાગા’ એમ ચતુષ્કલ સંધિ જળવાતા નથી. તેના બદલે ‘ગાલ ગાગાગા’ એવા સંધિ સિદ્ધ થાય છે. મુતદારિક ઇંદના સ્વરૂપને અનુરૂપ આ સંધિઓ નથી. તેનો વાસ્તવિક ઉચ્ચાર પંક્તિમાં છે એ રીતે થતો નથી. પરંતુ ‘ઔ’ સ્વરના ‘મ’ સ્વરાંત સાથે થતાં સંયોગને કારણે ‘આમૌષધ પી’ એવો થાય છે. આ રીતે ‘ગાગા ગાગા’ ના ચતુષ્કલ સંધિઓ જળવાઈ

રહે છે. દા.ત.

“આમૌષધ પી જીવિત રહેવું એ કરતા છે મોત ભલું”
ગાગા-ગાગા-ગાગા-ગાગા-ગાગા-ગાગા-ગાલ-લગા

આમ, મીરના શેઅરમાં થયેલા સ્વર સંયોગની જેમ જ અહીં આ પંક્તિમાં સ્વર સંયોગ સ્પષ્ટ થાય છે. ‘ઔ’ સ્વરની જેમ ગુજરાતી અને ઉર્દૂ એ બંને ભાષાઓની ગઝલોના શેઅરોમાં ‘ઓ’ અને ‘ઐ’ સ્વરો પણ લઘુ અક્ષર સાથે સ્વર સંયોગ થતો હોય છે. ઉપર આપણે જે ઇંદનું ઉદાહરણ જોયું તે મુતદારિકની પેટા બહેર છે. મૂળ મુતદારિક ઇંદનો સંધિ ‘ગાલગા’ છે. તેમાં અરૂઝ પ્રમાણે ‘કત્ત’ નામનો એક વિકાર થાય છે, ત્યારે છેલ્લા ગુરુના કાનાનો લોપ થાય છે. આ લોપ થતાં સંધિનું સ્વરૂપ ‘ગાલગ’ એમ બાકી રહે છે. પરંતુ લઘુ અક્ષર માટે ઇંદમાં ‘લ’ સંજ્ઞા નક્કી કરાયેલી હોવાથી બાકી રહેતા ‘ગ’નું ‘લ’ સંજ્ઞામાં રૂપાંતર થાય છે. પરિણામે ‘ગાલલ’ સંધિ મળે છે. આમ અરબીની જેમ ગુજરાતીમાં આપણને ‘ગાલલ’ સંધિ મળે છે તે ‘ગાલગા’ સંધિનું વિકૃત કે ખંડિત રૂપ છે. આ ખંડિત સંધિ માટે એમ કહેવાય છે કે ઇસ્લામના ચોથા ખલિફા હઝરત અલી અબૂ તાલિબે જ્યારે અરબસ્તાનથી નીકળીને સિરીયા ઉપર લશ્કર સાથે ચઢાઈ કરી ત્યારે જાબિર અંસારી સાથે તેઓ એક ખ્રિસ્તી દેવળ પાસેથી પસાર થયાં. દેવળમાં ઘંટ વાગવાનો ધ્વની આવતો હતો એ ધ્વનીના સૂરને અનુસરીને અમીર અલી ઇબને અબૂ તાલિબે એક શેઅર બનાવ્યો જે આ પ્રમાણે હતો.

“હકકા હકકા હકકા હકકા
સિદકા સિદકા સિદકા સિદકા”

આ શેઅરનો ઇંદસ લય એ સૂરને અનુરૂપ હોવાથી આ ઇંદને ‘સૌતૂન નાફૂસ’ (ઘંટારવ) પણ કહેવાય છે. અહીં પ્રથમ પંક્તિમાં “ગાગા-ગાગા-ગાગા-ગાગા” એવા જ્યારે બીજી પંક્તિમાં “લલગા-લલગા-લલગા-લલગા” એવા ચતુષ્કલ સંધિઓ છે. આમ, આવા સંધિઓ ગુજરાતી ગઝલમાં મુતદારિકના પેટા ઇંદોમાં ઉપયોગમાં લેવાય છે. આ વાતને ‘રણપિંગળ’ પણ સમર્થન આપે છે.

ગુજરાતીમાં ‘ઇ’ સ્વર છે તેમ ઉર્દૂમાં પણ છે. આ બંને ભાષાઓના ઉચ્ચાર શાસ્ત્ર પ્રમાણે ‘ઇ’ સ્વરનો સંયોગ બંને ભાષાઓની ગઝલોના શેઅરોમાં સમાન રીતે થાય છે. મીરનો મકતૂબ જુઓ :

“મીર કે દીનો મઝહબ કો અબ પૂછતે કયા હો ઉનને તો
કશકા ખીયા, દૈર મેં બૈઠા, કબ કા તર્ક ઇસ્લામ કિયા”

અહીં બીજી પંક્તિમાં છઠ્ઠા ગણમાં આવતો 'તર્ક' શબ્દ ધ્યાનપાત્ર બની રહે છે. 'તર્ક' શબ્દનું લગાત્મક રૂપ 'ગાલ' થાય છે. જેમાં ત્રિકલ સંધિ છે. 'તર્ક'ના 'ક' પછી 'ઇસ્લામ' શબ્દ છે જે 'ઇ' સ્વરથી આરંભાય છે. આ 'ઇ' સ્વર 'તર્ક'નાં 'ક' સાથે સંયોગ સાધે છે. 'તર્ક' શબ્દમાં જે 'ર' કાર છે તેનો થડકો 'ત' ને લાગતાં 'તર્' એમ 'ગા' સ્વરૂપ સિદ્ધ થાય છે. એના પછી 'ઇ'નો સંયોગ 'ક' સાથે થતાં 'ઇ'ની સાથે 'સ્' પણ 'કિ' સાથે ઉચ્ચારાતા 'કિસ્' એમ બીજો 'ગા' સર્જાય છે. અને 'તર્ કિસ્' એમ 'ગાગા' રૂપે ચતુષ્કલ સંધિ સિદ્ધ કરે છે. દા.ત.

“કશકા - ખીયા - દૈર મેં - ઐઠા - કબ કા - તર કિસ્ - લા મ કિ - યા
ગાગા - ગાગા - ગાલ લ - ગાગા - ગા ગા - ગા ગા - ગાલ લ - ગા

ગાલિબની ઘણી ગઝલોમાં આ પ્રકારનો 'ઇ' સ્વરનો સંયોગ જોવા મળે છે. બે શેઅર નમુના રૂપે જૂઓ :

“કેદ મેં થી તેરે વહ્શી કો વહી ઝુલ્ફ કી યાદ
હાં કુછ ઇક રંબે ગિરાબારી એ ઝંજીર ભી થા”

અહીં બીજી પંક્તિમાં પ્રથમ ગણમાં 'કુછ ઇક'નો ઉચ્ચાર 'કુછિક્' થાય છે. પરિણામે આરંભના ગણમાં જે વજન છે તે 'ગાલગાગા' 'હાં કુછિક્ રન્' રૂપે જળવાય છે. બીજો શેર પણ જોઈએ.

“કહાં મૈખાને કા દરવાઝા ગાલિબ ઔર કહાં વાઈઝ
પર ઇતના જનતે હૈ કલ વો જાતા થા કિ હમ નિકલે”

અહીં બીજી પંક્તિના આરંભે 'લગાગાગા' સંધિ છે. 'પર ઇતના જા' શબ્દોમાં તે જળવાયેલો લાગતો નથી. પરંતુ, એનો ઉચ્ચાર 'પરિત્ના જા' એમ થવા પાછળનું કારણ 'ઇ' નો 'ર' સાથે થતો સ્વર સંયોગ છે. એમ થતાં 'પરિત્ ના જા' એમ 'લગા ગાગા' સંધિ જળવાય છે. ગુજરાતી ગઝલમાં પણ આ પ્રકારનો 'ઇ' સ્વરનો સંયોગ મળી આવે છે. આ સંયોગને કારણે ઉચ્ચાર સહેજ પણ વરવો જણાતો નથી. દા.ત. અમૃત ઘાયલનો આ શેઅર -

“કે અકળ મૌન માનવી કે રું
ઇતિહાસ ઇન્કિલાબી સર્જે છે”

આ શેરનો છંદ 'ખફીક'નો પેટા છંદ છે. જેનું વજન 'ગાલગાગા-લગાલગા-ગાગા' છે. બીજી પંક્તિના પહેલાં ગણમાં 'ઇતિહાસ'ના 'સ' સાથે એ પછી આવતાં 'ઇન્કિલાબી'

શબ્દના 'ઇ' સ્વરનો સંયોગ થતાં આ પંક્તિ આ રીતે છંદના બંધારણને અનુરૂપ ઉચ્ચારાય છે.

“ઇતિહાસિન્ કલાબી સર્ જે છે”

ગાલગાગા - લગાલ ગા-ગા ગા

ઉર્દૂ અને ગુજરાતી ગઝલના શેઅરોમાં 'ઉ' સ્વરનો પણ આ રીતે સંયોગ થાય છે. 'મીર' નો નહીં હોવા છતાં મીરના નામે ચડી ગયેલા એક શેઅરમાં આ પ્રકારનો 'ઉ' સ્વરનો સંયોગ થયેલો જણાઈ આવે છે. શેઅર છે :

“વો આએ બઝ્મ મેં ઇતના તો મીરને દેખા
ફિર ઉસ કે વ્યાદ ચરાગોં મેં રોશની ન રહી”

આ શેઅર 'ખફીક' છંદના પેટા છંદમાં લખાયેલો છે. જેનું વજન “લગાલગા - લલ ગાગા - લગા લગા - લલગા અથવા ગાગા છે. શેરની બીજી પંક્તિમાં પ્રથમ ગણમાં 'ફિર ઉસ કે વ્યા' શબ્દો છે. 'ફિર' ના 'ર' પછી આવતાં 'ઉસ' શબ્દનો 'ઉ' સ્વર 'ર' સાથે સંયોગ સાધે છે. પરિણામે 'ફિર' જે 'ગા' સ્વરૂપે હતો તેનું રૂપ 'ફિરુસ' એમ 'લગા' થાય છે. આમ પ્રથમ ગણમાં 'લગા લગા' સંધિ સિદ્ધ થાય છે. દા.ત.

“ફિરુસ કે વ્યાદ ચરાગોં મેં રોશની ન રહી

લગાલગા-લલગાગા-લગાલગા-લલગા

ગાલિબના શેઅરોમાં પણ આવો જ સંયોગ થયેલો જોઈ શકાય છે. અહીં ગાલિબના જે શેર ટાંકવામાં આવ્યા છે તેમાં જે શબ્દો નીચે આડી રેખા દોરવામાં આવી છે ત્યાં 'ઉ' સ્વરનો તેની પૂર્વેના અક્ષર સાથે સંયોગ થયેલો છે.

“તુમ ઉન કે વાદે કા ઝિક્ક ઉન સે ક્યું કરો 'ગાલિબ'
યે કયા કિ તુમ કહો ઔર વો કહે કે યાદ નહીં

“હમ થે મરને કો ખડે, પાસ ન આયા ન સહી
આખિર ઉસ શોખ કે તરકશ મેં કોઈ તીર ભી થા”

મુહં ન ખુલને પર હૈ વો આલમ કિ દેખા હી નહીં
ઝુલ્ફ સે બઢકર નકાબ ઉસ શોખ કે મૂંહ પર ગિરા”

ઉર્દૂના આ શેરોમાં થયેલો 'ઉ' સ્વરનો સંયોગ જોયા પછી ગુજરાતીમાં પણ આ રીતે 'ઉ' નો સ્વર સંયોગ થાય છે તે જોઈએ. મરીઝના શેઅરોની પ્રારંભમાં ઇસ્લાહ

કરનાર ગુજરાતી ગઝલના પાયાના ગઝલકાર અમીન આઝાદનો મકતબ જૂઓ :

“તમારા સમ અમીન ઊંઘી શક્યો ના રાત ભર આજે
પરંતુ કલ્પનાઓના સહારે રાત ચાલી ગઈ”

ગુજરાતી ગઝલના જે વિવેચકો આ પ્રકારે થતાં સ્વરસંયોગને ઓળખી શક્યા નથી તેમણે અમીન આઝાદના મકતબનું અવાસ્તવિક સ્કેનીંગ કર્યું છે. પરિણામે વરવું વિવેચન સિદ્ધ થયું છે. ‘ધબ્ક’જૂન ૨૦૦૧ના અંકમાં ‘ગઝલમાં તખ્લુસની થતી ઉપેક્ષા અને તખ્લુસ પ્રત્યેની અપેક્ષાઓ’ શીર્ષકથી આનન્દકુમાર આડે એ લખેલા લેખમાં એવી ટીકા કરવામાં આવી છે કે, “અમીન ઊંઘી આ શબ્દ સમૂહ મફાઝીલુન = ‘લગાગાગા’ ના ગણ પ્રમાણે વજનમાં નથી. આ શબ્દસમૂહને ગણમાં બેસાડવા માટે ‘અમીન’ ને મારી મચકોડીને ‘અમી ઊંઘી’ - આમ સદૌષ રચના માટે કસરત કરવા જતાં અમીન ‘માં’ ન હોવાથી ‘અમીન’ અપંગ’ બની જાય છે. એટલે તખ્લુસનો હેતુ માર્યો જાય છે. બીજા શબ્દની બાબતમાં એકાદ અક્ષરને જતો કરી શકાય પણ આ નિયમ તખ્લુસ માટે નથી.”

આ પ્રકારની વિવેચના ગઝલના ઇંદોના અપુરતાં જ્ઞાનની નિપજ ગણાય. જેમને જેમને અરૂઝનું પુરતું જ્ઞાન છે. તેઓ જાણે છે કે ગઝલની પંક્તિનું સાચુ માપ જાણવા જ્યારે તકતીઅ, સ્કેનીંગ, ન્યાસ કે પરિપાટી કરાય ત્યારે માત્ર દીર્ઘ સ્વરો સહિતના અક્ષરોને જ લઘુ કરવામાં આવે છે. જ્યાં બે સ્વરો સાથે આવે છે ત્યાં એક જ સ્વર ગણત્રીમાં લેવાય છે. આવું ‘અ’ સ્વરની બાબતમાં બને છે. તો ક્યારેક વિસર્ગનો ઉચ્ચાર ધરાવતાં ‘હ’નો લોપ કરવામાં આવે છે. તો ક્યાંક ‘ઊ’નો ઉચ્ચાર ધરાવતાં ચિહ્નને લઘુ ગણવામાં આવે છે. ‘વ’નો ઉપયોગ શબ્દમાં હોય ત્યાં ક્યાંક તેનો લોપ થાય છે. દા.ત. ખ્વાબનો ‘ખાબ’ થાય છે. ‘સ્વપ્ન’નો ‘સપન’ કે ‘સપ્ન’ થાય છે. આમ, સ્વરસહિતના જ અક્ષરોમાં આ પરિવર્તન શક્ય છે. સંપૂર્ણ એવા ‘ન’ ને પડતો મૂકી શકાય નહીં. પરંતુ આનન્દકુમાર આડે એ આડા હાથે ‘અમીન ઊંઘી’ શબ્દોમાંથી ‘ન’ ને દૂર કરી એનું ‘અમી ઊંઘી’ એવું લગાગાગા સ્કેનીંગ કરી ‘અમીન’ને ‘અમી’ સ્ત્રીલિંગ બનાવવાની સાથે વિવેચકે જ અપંગ પણ બનાવી દીધો છે. વાસ્તવમાં અમીન શબ્દમાંથી ‘ન’ દૂર કરી શકાય નહીં. ‘ન’ ને દૂર કર્યા વિના પણ ‘લગાગાગા’ સંધિ સિદ્ધ થાય છે. કોઈપણ અક્ષરને દૂર કર્યા વિના ‘ઊ’ સ્વરના સંયોગથી આ સંધિ સિદ્ધ થાય છે. ‘ઊંઘી’ના ‘ઊ’નો અમીનના ‘ન’ સ્વરાંત સાથે સંયોગ થતાં હજબ હંદનો લગાગાગા ગણ જળવાઈ રહે છે. તે સમકલ સંધિ ધરાવે છે. આ સમકલ સંધિઓનું પંક્તિમાં પુનરાવર્તન થતું હોવાથી તે આવૃત્ત સંધિ વાળો ઇંદ બને છે. ‘અમીન ઊંઘી’ માં લેખિત

સ્વરૂપે કોઈને એ સંધિ જળવાયેલો લાગે નહીં એ વલણ વિવેચનની સમજની મર્યાદાને સૂચવે છે. આ મર્યાદાને કારણે કોઈ ‘અમીન ઊંઘી’ને લગાલ ગાગા’ સ્વરૂપે નિહાળે વજન વિહિન માને. પરંતુ, વાસ્તવમાં એ શબ્દો વજનમાં છે. ‘અમીન’ શબ્દના અંતે જ્યાં ‘ન’ છે તે ‘ન’ સંયોગને કારણે ગુરુ બને છે. ‘ઊ’નો ઉચ્ચાર ‘ન’ સાથે ભળતાં ‘ન’ લઘુ હોવા છતાં ‘નૂ’ તરીકે પંક્તિમાં ઉચ્ચારાય છે. આમ, એ ગણનું સ્વરૂપ અકબંધ રહે છે. દા.ત.

“ત મા રા સમ્ અ મી નૂ ધી શ ક્યો ના રા ત ભર આ જે
લ ગા ગા ગા-લ ગા ગા ગા-લ ગા ગા ગા-લ ગા ગા ગા

આમ, આ પંક્તિમાંથી કોઈ અક્ષરને દૂર કરવામાં આવતો નથી. પરંતુ સ્વરસંયોગને કારણે બધાં જ અક્ષરોનો ઉચ્ચાર જળવાઈ રહે છે તેની સાથે ગણનું સ્વરૂપ પણ જળવાય છે. કોઈપણ પ્રકારના વિલંબ વિના જો ‘અમીન ઊંઘી’ શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરવામાં આવે તો આ સંયોગને અનુભવી શકાય. ઇંદએ ઉચ્ચારની પુનરુક્તિથી સર્જાય છે. સ્વતંત્ર શબ્દના માપથી નહીં એ બાબત પણ સમજાઈ શકે છે. દા.ત. ‘અમીન ઊંઘી’ નો સતત ઉચ્ચાર કરીએ તો તે તેનું સ્વરૂપ અમીનૂંધી-અમીનૂંધી-અમીનૂંધી-અમીનૂંધી જ થાય છે. જે ઉચ્ચાર પંક્તિને હજબ હંદના માપની બનાવે છે. જો ‘અમીન’ અને ‘ઊંઘી’ એ બે શબ્દો વચ્ચે સ્વર સંયોગ થાય નહીં તો સંધિઓ શબ્દોના લેખિત સ્વરૂપ પ્રમાણે જ રહે. પરિણામે ઇંદ બદલાઈ જાય. ‘અમીન’ પછી ઉચ્ચારમાં વિલંબ કરી ‘ઊંઘી’ શબ્દ ઉચ્ચારાય તો લગાગાગા સંધિ જળવાય નહીં. આમ થાય ત્યારે સંધિઓ લેખિત સ્વરૂપ પ્રમાણે લગાલ (અમીન) ગાગા (ઊંઘી) એવા ચતુષ્કલ સિદ્ધ કરે. પરિણામે હજબ ઇંદ બદલાઈને એ સંધિ પુરતો મુતકારિબ ઇંદ બની જાય. જો સંયોગ થાય નહીં તો આ શબ્દો આ રીતે ઉચ્ચારાય.

અ મી ન ઊં ઘી અ મી ન ઊં ઘી અ મી ન ઊં ઘી અ મી ન ઊં ઘી
U - U - - U - U - - U - U - - U - U - -

આમ, આ સંધિઓ મુતકારિબ મકબૂઝ ઇંદના છે. સ્વરસંયોગ તેને હજબ બનાવવામાં મદદરૂપ થાય છે. ‘અમીન ઊંઘી’ શબ્દોનો ઉચ્ચાર સ્વરસંયોગ વાળા મકતબમાં નીચે પ્રમાણે થતો નથી.

અ મી ન ઊં ઘી અ મી ન ઊં ઘી અ મી ન ઊં ઘી અ મી ન ઊં ઘી
લ ગા લ ગા ગા લ ગા લ ગા ગા લ ગા લ ગા ગા લ ગા લ ગા ગા
ક ળી ક હો તો ન થી ક ળી માં સુ મન ક હા તો ન થી સુ મન માં
વ સી ર હો છું ચ મન મ હી પણ સ મા સ મા રો ન થી ચ મન માં

આમ, ‘અમીન ઊંઘી’ મુતકારિબ મકબુઝ હંદને અનુસરે છે પરંતુ તેમાં થતો સ્વરસંયોગ તેને હઝજ હંદના બનાવી દે છે. હંદ એ ઉચ્ચારોની માત્રાનું ગણિત છે. ઉચ્ચારોની આ માત્રાઓનું ગણિત સમજી શકે નહીં તેને ‘અમીન ઊંઘી’માંથી ‘ન’ દૂર કરવાનું સૂઝે અને એ રીતે ‘લગાગાગા’ નો તાળો મેળવવાનો પ્રયાસ કરે જે ખોટો સિદ્ધ થાય.

ઉર્દૂની ગઝલોમાં થાય છે તેમ ગુજરાતી ભાષાની ગઝલોમાં પણ બધાં જ સ્વરોનો આ રીતે સંયોગ થાય છે. ‘અ’ સ્વરનો સંયોગ તેમાં વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે. કારણ કે ‘અ’ સ્વરથી શરૂ થતાં શબ્દો ‘અ’ સ્વર જ્યારે તેની પૂર્વેના સ્વરાંત અક્ષર સાથે સંયોગ સાધે છે ત્યારે ‘અ’ અક્ષરનો સ્કેનીંગમાંથી લોપ થઈ જાય છે. આવી વિશેષતા કોઈક કોઈક જગ્યાએ પ્રકટ થાય છે. આ ચર્ચા મુખ્યત્વે ગુજરાતી ગઝલના પિંગળશાસ્ત્રના સંદર્ભમાં હોવાથી અંતે ગુજરાતી ગઝલના શેઅરના ઉદાહરણ પહેલાં લઈએ. શૂન્ય પાલનપુરીનો શેઅર છે -

“એક લાશ પડી છે ધરતી પર ને ચંદ્ર કફન ઓઢાઢે છે
તારાઓ રહે છે મોં ઢાંકી આ રાત અજવાળી ઔર જ છે”

આ શેઅરનો હંદ મુતકારિબ છે. જેમાં ચતુષ્કલ એવા ‘ગા ગા’ ને ક્યાંક ક્યાંક ‘લલગા’ સંધિના આઠ આવર્તનો છે. છઠ્ઠા સંધિમાં ‘રાત અજવાળી’ શબ્દોમાંથી ‘ત અજવા’ એટલાં અક્ષરો આવતાં તે પંચકલ સંધિ બને છે. આમ એક માત્રા ઉચ્ચારમાં વધુ જણાય છે. બાકીના સાથે સાત સંધિઓ ગણ પ્રમાણે બરોબર છે. ‘રાત’ શબ્દનો ‘ત’ અસ્વરાંત છે તેના પછી તરત જ અજવાળી શબ્દમાં ‘અ’ સ્વર શબ્દના આરંભે જ છે. આ બે ‘અ’ સ્વર નજીક આવતાં તેમનો સંયોગ થાય છે. આ બંને સ્વર એકજ પ્રકારના હોવાથી એક ‘અ’ સ્વરનો સ્વાભાવિક રીતે લોપ થાય છે. કારણ કે તે બંને એક જ ઉચ્ચારના ઘોતક હોવાથી એક જ સ્વરથી ઉચ્ચાર સિદ્ધ થઈ જાય છે. આમ ‘ત’ સાથે ‘અ’ નો સંયોગ થતાં ‘અ’ સ્વરાંત ધરાવતો ‘ત’ માત્ર બાકી રહે છે. પરંતુ ‘ત’ સંધિ પ્રમાણે લઘુ હોવાથી ‘અ’ સ્વર પછી જે ‘જ’ અક્ષર આવે છે તે ‘ત’ સાથે જોડાઈને ગુરુ બનતાં ‘ગા ગા’ સંધિ સિદ્ધ થાય છે. આમ, ‘રાત અજવાળી’ શબ્દો આવા ‘અ’ સ્વરના સંયોગના કારણે ‘રાતજ વાળી’ એમ ‘ગાગા ગાગા’ એવા બે ચતુષ્કલ સંધિઓ બનાવી દે છે. પરિણામે હંદ જળવાય છે. દા.ત.

તા રા ઓ ર ડે છે મોં ઢાં કી આ રા તજ વા ળી ઔ રજ છે
ગા ગા લ લ ગા ગા ગા ગા ગા ગા લલ ગા ગા ગા લલ ગા
૪ ૪ ૪ ૪ ૪ ૪ ૪ ૪
શહીદિ ગઝલ ૩૧ સપ્ટેમ્બર-નવેમ્બર-૨૦૦૭

આમ ૩૨ માત્રાઓ પણ અહીં મેળ સાધે છે. આમ બે ‘અ’ સ્વર એક જ સ્થાને સંયોગ સાધતાં સંધિમાંથી એક સ્વર દૂર થાય છે. સ્કેનીંગમાંથી તેને પડતો મુકાય છે. અરૂઝમાં સ્કેનીંગના જે નિયમો છે તેના પ્રમાણે આ, ઈ, ઊ, ઓ વગેરે સ્વરોને જરૂરીયાત પ્રમાણે હંદના બંધારણને અનુસરી લઘુ તરીકે પ્રયોજી શકાય છે. એ જ રીતે સ્વરાંત વ્યંજનો પણ લઘુ તરીકે પ્રયોજી શકાય છે. પરંતુ અહીં ‘ત’ અને ‘અ’ એ બંને અક્ષરો લઘુ હોવાથી અને લઘુથી ઓછી માત્રાના ઉચ્ચારની શક્યતા નહીં હોવાથી તેના સ્થાનની હંદમાં અને પંક્તિમાં જરૂર ન હોવાથી તે દૂર થાય છે. ગુજરાતી ગઝલના શેઅર પછી મીરના શેઅરમાં આ પ્રકારના ‘અ’ સ્વરના સંયોગના પ્રમાણ મળે છે -

“તા ગૌર કે ઊ પર વહુ ગુલ અન્દામ ન આયા
હમ ખાક કે આસૂદોં કો આરામ ન આયા”

આ પંક્તિનું વજન ગાગાલ-લગાગાલ-લગાગાલ-લગાગા છે. ‘ગુલ અન્દામ’ શબ્દો ત્રીજા અને ચોથા ગણમાં વહેંચાયેલા છે. ‘ગુલ’ શબ્દમાં ‘લ’ અસ્વરાંત છે. જ્યારે ‘અન્દામ’ શબ્દના આરંભે ‘અ’ સ્વર છે. એ બંનેનો સંયોગ થતાં ‘અન્દામ’ના ‘અ’ સ્વરનું ઉચ્ચારમાં મહત્વ રહેતું નથી. તેનો ઉચ્ચાર ‘લ’માંના ‘અ’ સ્વરાંતમાં મળી જાય છે. પરિણામે તે શબ્દો ‘ગુલન્દામ’ રૂપે ઉચ્ચારાય છે. આમ, તે ત્રીજા ગણમાં જે સંધિઓ છે તેને સાર્થક ઠેરવે છે. દા.ત.

“તા ગૌ ર કે ઊ પર વો ગુ લન્ દા મ ન આ યા
ગા ગા લ લ ગા ગા લ લ ગા ગા લ લ ગા ગા

‘અ’ સ્વરના સંયોગ સંદર્ભે ગાલિબના ત્રણ શેઅર જૂઓ, જેમાં જે શબ્દો રેખાંકિત કરાયા છે. ત્યાં આ પ્રકારનો સંયોગ થયેલો જણાય છે.

“શૌક ઉસ દશત મેં દૌડાયે હૈ મુઝ કો કે જહાં
ઝાદા ગૌર-અઝ નિગહે દીદ એ તસ્વીર નહીં

અહીં ‘ગૌર અઝ’ શબ્દોનો ઉચ્ચાર ‘અ’ સ્વરના સંયોગને કારણે ‘ગૌરઝ’ થાય છે.

“સર ખુબતા હૈ જહાં ઝખ્મે સર અરઘા હો જખ્મે
લઝઝતે સંગ બ અંદાઝ એ તકદીર નહીં”

અહીં ‘સર અરઘા’ નો ઉચ્ચાર ‘સરઘા’ એવો થતાં સંધિ જળવાય છે.

શહીદિ ગઝલ ૩૨ સપ્ટેમ્બર-નવેમ્બર-૨૦૦૭

“ગલત હૈ જઝ્બે દિલ કા શિકવા દેખો જુર્મ કિસ કા હૈ
ન ખીચો ગર તુમ અપને કો કશાકશ દરમિયાં કયું હો”

અહીં ‘મ’ અને ‘અ’ વચ્ચે ‘અ’ સ્વરનો સંયોગ થતાં તેનો ઉચ્ચાર ‘તુમપને’ -
(લગાગા) થાય છે અને તકતીઅમાં તેને એ જ રીતે દર્શાવાય છે.

આમ, ગુજરાતી ગઝલમાં પણ કોઈ શબ્દ સ્વરથી આરંભાતો હોય અને તે શબ્દ
પૂર્વે આવતાં શબ્દના અંતે સ્વરાંત અક્ષર હોય ત્યારે એ બંને સંયોગ સાધે છે. ઇંદના
બંધારણને અનુલક્ષી ઇંદની જરૂરીયાત પ્રમાણે આ સંયોગ ઉચ્ચાર પ્રક્રિયાના એક ભાગ
રૂપે લઘુ અક્ષરને ગુરુ અક્ષરમાં રૂપાંતરિત કરે છે. આ દષ્ટિએ જોતાં આ પ્રકારનો સંયોગ
એક સ્વરને બીજા સ્વર સાથે સાધી માત્રાઓનો મેળ સાધવાનું કાર્ય કરે છે. જે વિવેચકો
સંયોગની આ ક્રિયાને સમજી શકતા નથી, તેમના માટે આ ક્રિયા ‘કડવી તોડ અને વરવી
જોડ’ બની રહે છે. જે સંપાદકો આ સંયોગને સમજી શક્યા નથી તેમણે ગેરમાર્ગે દોરતા
લેખ પ્રકાશિત કર્યા છે અને પછી સાચાં સમજદાર સર્જકોએ કરેલા ખુલાસાઓ પણ
પ્રકાશિત કર્યા છે.

આ પ્રકારનો સ્વર સંયોગ ગુજરાતી ગઝલના શેઅરોમાં સાહજિક અને સ્વભાવિક
હોય છે. એ ઉચ્ચાર પ્રક્રિયાના ભાગરૂપ હોય છે. આ સ્વર સંયોગ ગુજરાતી ગઝલ માટે
અરૂઝને તર્કસંગત પુરવાર કરે છે. અરૂઝ વિશિષ્ટ માત્રામેળ છે એ પણ આ પ્રક્રિયા
સિદ્ધ કરે છે. ઇંદમાં માત્રાઓનું જે સંતુલન હોય છે તેને પંક્તિના સંતુલન સાથે મેળવવામાં
તે ઉપકારક બને છે. તેનાથી ઇંદસલયની તરાહોની સમજણ વિકસે છે. અરબી,
ફારસી ઉર્દૂના ઇંદો ગુજરાતી ગઝલ માટે પણ કેટલાં પ્રસ્તુત છે એનો પણ આ ચર્ચાથી
અંદાજ આવે છે. સ્વરસંયોગની જેમ અરૂઝમાં ‘હ’ શ્રુતિ અને ‘ર’ શ્રુતિનું કેટલું મહત્વ
છે તેનાથી ઇંદનું કેવું સ્વરૂપ પ્રકટ થાય છે તેની ચર્ચા પણ આ રીતે કરી શકાય. અવકાશ
મળશે તો ભવિષ્યમાં એ જરૂર કરાશે. ગુજરાતી ગઝલ સર્જકો અને વિદ્વાનોને આ
લેખના સંદર્ભમાં પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરવા નિમંત્રણ છે.

શબ્દ અને સાંસ્કૃતિક સમન્વયનો સેતુ સાધતી રાજકોટની સંસ્થા ‘રચના’ના મુખ્ય સંયોજક
મધુકાન્ત જોષીની ‘લેખ-માળા’ ‘સર્જક-સંગ’નો રાજકોટના અખબાર ફૂલછાબમાં
આરંભ થયો છે. સર્જકોએ તેમના પાસપોર્ટ સાઈઝની બે તસ્વીરો અને સંપૂર્ણ પરિચય
મધુકાન્ત જોષી, અર્ચના પાર્ક/૩ ‘ગુલમહોર’ યુનિ. રોડ રાજકોટના સરનામે મોકલી
આપવા.

શકીલભાઈ,

ફોન પર તો વાત થઈ. તેમ છતાં પત્ર લખવામાં વિલંબ થયો તે બદલ ક્ષમા ચાહું છું.
શહીદ-એ-ગઝલનો પ્રસ્થાન અંક મળ્યો. આનંદ, આભાર. અભિનંદન. તમારું
પ્રયાણ સફળ, સુદીર્ઘ નીવડે તેવી શુભેચ્છા તો હોય જ.

તમે ફોન કર્યો ત્યારે લંબાણપૂર્વક વાતો થઈ, એકાધિક બાબતે ચર્ચા થઈ તેનો
પણ આનંદ, એકમેક લગી, અન્યોન્ય લગી પહોંચવાનો એક માત્ર માર્ગ તે નિખાલસ ચર્ચા.
શરત માત્ર એટલી કે આપણે થઈ તેમ આ ચર્ચા મુદ્દા બાબતે અને લક્ષણ આધારે હોય.

જેમ કે તમારો તગઝલુલ વિશે લેખ. આવું નક્કર કામ થાય તો રસ પડે. પર્યાપ્ત
માહિતી અને સ્પષ્ટ સમજણને કારણે તગઝલુલ અંગે સુરેખ આલોખન થયું છે. સંદર્ભ
લેખ તરીકે સાચવી રાખવા જેવો. અરબી, ફારસી તરફનો ઝોક ઓછો થાય તો આવા
ગુજરાતી લેખને લાભ જ થાય.

શબ્દના જોડાણ બાબતે તમે ‘અણસાર’માંના બે શેરનો ઉલ્લેખ કર્યો તેનો આનંદ.
આ દર્શાવે છે કે તમે કેટલી ઝીણવટ પૂર્વક એ ગઝલો વાંચી છે. ફોન પર વાત થઈ તે
મુજબ, ત્યારે (એટલે ‘અણસાર’ ગઝલ સંગ્રહ છપાયો ત્યારે) મેં આવું દુષ્કૃત્ય ચલાવી
લીધું ગઝલ અંગેની મારી વિભાવના કદાચ આજે છે તેટલી દઢાઈ નહોતી. આજે આવું
હું હરગિઝ ન કરું. મારી જાણ મુજબ આવું દુષ્કૃત્ય મેં બે સ્થાને કર્યું છે. તદ્દુપરાંત
શબ્દમોહને કારણે એક મતલામાં કાફિયાદોષ પણ કર્યો છે. આજે તે નકારું છું. આ
સર્વે પંક્તિઓ બદલી છે. તમે આટલો રસ લીધો છે તો ફેરબદલ જણાવું છું, ફરી
આનો આનંદ. આ ઉપરાંત અન્ય કોઈ દોષ હોય તો જરૂર જણાવશો. હું તમારો વધુ
આભારી થઈશ. (‘અણસાર’-પાનું)

- ‘મૃગજળની પણ ઝલક ફક્ત એકાદ ક્ષણ હશે’
મૃગજળની પણ ઝલક હશે તો એક ક્ષણ હશે. (૨)
- ‘અધર પર આવીને અટક્યું એ નામમાં હું નથી
અધર કરડતાં જે ઉપસી છે એ રતાશમાં છું’ (૯)
- ‘અટકતું આવી અધર પર એ નામમાં હું નથી
અધર કરડતાં જે ઉપસે છે એ રતાશમાં છું.’
- ‘ખોબે ખોબે તારા પડછાયાઓ પીવાની તરસ’ (૨૪)
‘ખોબે ખોબે તારા પડછાયાઓ પીવાની ચડસ’
આકારશુદ્ધિનો આગ્રહ પ્રત્યેક ગઝલકારની ફરજ છે. ફરી આનંદ, આભાર, અભિનંદન.
આ તરફ નીકળવાનું થાય તો મળવાનો સમય રાખજો. કુશળ હશે.

- હેમંત ધોરડા

સંપાદકીય નોંધ :

‘સ્વરસંયોગ’સંદર્ભે હેમંત ઘોરડાએ ‘તાણાવાણા’માં કરેલી વિચારણા તેમના શેઅરોની જેમ આ લેખથી દોષરૂપ સિદ્ધ થાય છે. ગુજરાતી, સિંધી, પંજાબી, મરાઠી, ઉર્દૂ વગેરેમાં લખાતી ગઝલોમાં આ સ્વરસંયોગ મળી આવે છે. પરંતુ હેમંત ઘોરડાએ તેને ‘તાણાવાણા’માં દોષ ગણ્યો હતો. જે એ દોષ હોય અને સ્વાભાવિક ઉચ્ચારના ભાગ રૂપ ન હોય તો એમની પોતાની ગઝલોમાં એ દોષ કેમ પ્રવેશી ગયો ? એ પ્રશ્ન કર્યા પછી તેમણે એ શેઅર બદલ્યા છે. હેમંત ઘોરડાએ શેઅરોમાં કરેલા પરિવર્તનની જેમ હવે પોતાની વિચારણામાં પણ તે પરિવર્તન કરે છે કે નહીં એ ગઝલના અભ્યાસીઓએ જોવું રહ્યું.....

■ સુરેન્દ્રનગરના જિલ્લા પુસ્તકાલયમાં તા. ૨૨ જુલાઈના રોજ સાંજે કાવ્યગોષ્ઠીનો કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. આ પ્રસંગે ‘શહીદિ ગઝલ’ના સંપાદક શકીલ કાદરી ખાસ અતિથિ રૂપે ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. તેમણે ગઝલ પરંપરા અને ઇંદો વિશે વિગતે વાત કરી હતી. પંકજ ત્રિવેદીએ કાર્યક્રમનું સંચાલન કર્યું હતું જ્યારે રાજ લખતરવીએ શકીલ કાદરીનો પરિચય કરાવ્યો હતો. કાવ્યગોષ્ઠિમાં શકીલ કાદરી, રાજ લખતરવી, સોલિડ મહેતા, ગણપત પરમાર, રમેશ આચાર્ય, જશવંત મહેતા, હસમુખ ગોવાણી, બી. કે. રાઠોડ ‘બાબુ’, દર્શક આચાર્ય, મુકેશ અધ્યાજ્ઞ, રજત ડૈયા, ગિરીશ બટ્ટ ડો. નરેન્દ્ર રાવલ વગેરે એ કાવ્યપાઠ કર્યો હતો. આ પ્રસંગે હાસ્યકાર જગદીશ ત્રિવેદી, એસ. જે. રાણા, એચ. કે. દવે, તલકશી પરમાર, ડો. બળવંત વ્યાસ, પ્રકાશ શાહ, નિમિષાબેન શર્મા તથા ડાયેટના લેક્ટર સી.ટી. ટુંડિયા ઉપસ્થિત હતા.

■ વડોદરાના સાહિત્યિક વર્તુળોમાં પ્રિય સંસ્થા ‘કમળા-શંકર પંડયા ફાઉન્ડેશન’ અને સ્ટેટસના સંયુક્ત ઉપક્રમે ‘રેકવીના ફાર્માસ્યુટીકલ’ના સહયોગથી તા. ૧૭-૭-૦૭ના રોજ રવિવારે સવારે હોટલ સ્ટેટસ ખાતે સુરતના તબીબ અને ગઝલકાર ડો. દિલીપ મોદી અને દિનેશ ડોંગરે ‘નાદાન’ સાથેની મુલાકાતનો કાર્યક્રમ યોજાયો હતો.

પ્રારંભમાં કમળા શંકર પંડયા ફાઉન્ડેશન વતી ડો. પ્રદીપ પંડયાએ ગઝલકારો અને ઉપસ્થિત સર્જક ભાવકોને આવકાયા હતા. એ પછી ‘તડપ’, ‘પ્રતીક્ષા’ અને બેફામ:એક સર્જક’ પુસ્તકો દ્વારા ગઝલ ક્ષેત્રે નામના મેળવનાર દિનેશ ડોંગરે એ તગઝઝુલ અને તસવ્વુફથી તરબોળ ગઝલોનું પઠન કર્યું હતું. એમના પછી ગુજરાતી સાહિત્યમાં સૌથી વધુ મુકતકો નું સર્જન કરનાર મહેમાન ગઝલકાર ડો. દિલીપ મોદી એ પ્રણયરંગ સભર મુકતકો અને ગઝલોની રજૂઆત કરી હતી. કાર્યક્રમના અંતે રાઘવજીભાઈ રૈયાણી એ ઉપસ્થિતસર્જકો અને શ્રોતાઓનો આભાર માન્યો હતો.

ગઝલને કાવ્ય પદાર્થથી ય ઉચ્ચ ભૂમિકાએ પહોંચાડનાર સર્જક - રાજેન્દ્ર શુક્લ

◆ શકીલ કાદરી

“સોમવલ્લી છે ગઝલ, જણ કોક જીરવે,
સર્વ કોઈને તો એ ક્યારે જરે છે”

સોમની વેલ જેવી ગઝલને જીરવવી એ દેવો કરે એવું દુષ્કર કર્મ છે. આવું દુષ્કર સર્જકકર્મ કરનાર સર્જક કોઈ હોય તો રાજેન્દ્ર શુક્લ છે. લખવા ખાતર ગઝલ લખવી, અને સૂઝબૂઝપૂર્વક ગઝલ કહેવી એ બંનેમાં આભ-જમીનનો તફાવત છે. પહેલા પ્રકારના ગઝલ લખનારા પુષ્કળ પ્રમાણમાં આપણે ત્યાં મળી આવે છે પરંતુ ગઝલ રક્તમાં વણાઈ ગયા પછી ગઝલ કહેનાર સર્જકોની સંખ્યા અલ્પ પ્રમાણમાં મળે છે. રાજેન્દ્ર શુક્લ એમાંના એક છે. ગુજરાતી ગઝલકારોમાં આદિલ મન્સુરી સાથે સક્ષમ ગઝલકાર તરીકે જો કોઈને ઉલ્લેખવા હોય તો રાજેન્દ્ર શુક્લનું નામ સૌથી પહેલાં લેવું પડે. રાજેન્દ્ર શુક્લે ગઝલની પરંપરાને પચાવી છે, અને ત્યારબાદ તેમાં પ્રયોગો કરવાનું વલણ કેળવ્યું છે. ‘ગઝલક્રષિ’નું બિરૂદ પામેલા આ ગઝલકારની ગઝલસાધના અને ગઝલપ્રીતિ કાબિલેદાદ છે. ભાવ અને ભાષા સંદર્ભે પ્રયોગશીલ ગુજરાતી ગઝલપરંપરામાં તેમના પેંગડામાં પગ ઘાલી શકે એવો ગઝલકાર હજી જન્મવાનો બાકી છે.

ગુજરાતી ભાષા પર તો રાજેન્દ્ર શુક્લનો સંપૂર્ણ કાબુ છે જ. પરંતુ, સાથે સાથે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, વ્રજ, રાજસ્થાની, ઉર્દૂ, ફારસી વગેરે ભાષાઓના શબ્દોની પણ તેમને ગહન સૂઝ છે. ગઝલમાં પ્રયોગ ખાતર, કે પોતે શેઅરમાં ઉર્દૂ ભાષાના શબ્દો પણ પ્રયોજી શકે છે એવો દેખાડો કરવા ખાતર ગુજરાતી ગઝલકારો ઉર્દૂ શબ્દો પ્રયોજે છે ત્યારે એક પ્રકારની કૃત્રિમતા જન્મે છે. રાજેન્દ્ર શુક્લના શેઅરોમાં આવો દોષ શોધવો દુષ્કર છે. તેમના ભાવવિશ્વનો એક છેડો વૈદિક પરંપરા સાથે જોડાયેલો છે, તો બીજો છેડો સૂફીવાદી પરંપરાના ભાવવિશ્વ સાથે જોડાયો છે. તેમની ગઝલોમાં ઝાલાવાડ અને સોરઠ એ બંને પ્રદેશો ભાષાગત વાતાવરણની સાથે આવે છે. તેમની ગઝલોમાં સૂફીવાદી પરંપરાના કાવ્યોમાં ઉપયોગમાં લેવાતી ભાષાના નમૂના પણ મળી આવે છે. મહાપ્રભુ ચૈતન્ય, અખા, કબીર, નાનક, તુલસીદાસ, મીરાં, દયારામની શૈલી પણ તેમણે આત્મસાત કરી છે. મધ્યકાલીનમાં સાહિત્યના અભ્યાસી એવા આ સર્જક મધ્યકાલીન યુગમાં અતિ પ્રચલિત એવા ‘બારમાસી’ કાવ્ય

સ્વરૂપને ગઝલમાં ઢાળવાનો સફળ પ્રયાસ કર્યો છે. તો સાથે ફારસી ભાષા, અરબી શબ્દો, બાવાઓની બોલીને પણ તેમણે ગઝલમાં પ્રયોજી છે. તેમની અભિવ્યક્તિ સતત મૂર્ત ચિત્રાંકનોમાં ચાલે છે. પ્રકૃતિનાં હૃદયંગમ શબ્દચિત્રો એ રીતે તેમની ગઝલનાં, ખાસ લક્ષણો બની રહે છે. 'કેડી', 'સૂરજ', 'નળિયાં', 'વાદળ', જેવા શબ્દોની સાથે 'મોરચો', 'બાંધિયેં', 'સ્વાહા', 'બિસ્મિલ્લાહ', 'વ્યાકુળ બને', 'ક્યાં રચ્યું છે', 'રંગુ તને', 'ઝૂલો', 'ઊડિયેં', 'તું કોણ છે', રદીફો ધ્યાનપાત્ર બની રહે છે. તેમની 'તે સાચું છે ગઝલ તિહાં લગ ગાઓ પ્રિયજન', 'મૂકું ભ્રમણ કક્ષા મહી', 'સૂડી વચ્ચે સોપારી', 'તો વરિયાળી ખા', 'ભૂત સમાગમ' 'ઊઘડવું તો અઘરું છે', 'અમે હોઈએં જ્યાં ત્યાં જ ઝળહળિયેં અમે', 'રે જાદૂગર', 'કુંભ છલકે', 'ખલકને ખો દઈ દીધી', 'ચેત મછંદર', 'ગોરખ આયા', 'મૈં દરવાજા તોડૂંગા' અને 'તત્વાય નમઃ સ્વાહા' જેવી રદીફોમાં મૌલિકતાના દર્શન થાય છે. મનોજ ખડેરિયાની પ્રસિધ્ધ ગઝલ 'વરસોના વરસ લાગે' થી વિરોધી ભાવ પ્રકટ કરતી રદીફ 'એક પળ લાગી' નો તેમણે સમર્થ ઉપયોગ કર્યો છે. ગઝલે-ગઝલે તેમની ભાષાશૈલી, ઇંદોવિધાન અને અનુભૂતિ નવતર રૂપ ધારણ કરે છે પરિણામે એકવિધતાના દોષથી તેમની ગઝલો ઉગરી જાય છે.

રાજેન્દ્ર શુક્લની ગઝલોને, સામાન્ય રીતે, ૧૯૭૩ પહેલાની અને પછીની એ રીતે 'ગઝલ સંહિતા'ના પાંચ મંડલો જોતાં વિભાજિત કરી શકાય. ૧૯૭૩ પહેલાની ગઝલોમાં એકલતા, વૈફલ્યના ભાવ વિશેષ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. ત્યાર પછીની ગઝલોમાં અભિવ્યક્તિ અને ભાવવિશ્વ તેમજ ભાષા બદલાયેલાં જોવા મળે છે. તેમની ગઝલોનો સમયાનુસારી એવા બે વિભાગમાં તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવામાં આવે, તો તે રસપ્રદ બની રહે એમ છે. આ સંદર્ભમાં 'હોડીઓ-૧' રચનાને તેમની 'હોડીઓ-૨' શીર્ષકથી લખાયેલી રચનાઓ જોઈ શકાય. બંને રચનાઓની કાચી સામગ્રી એવા શબ્દો સમાન હોવા છતાં બંનેમાં પરસ્પર વિરોધી ભાવ જોવા મળે છે. પ્રથમ રચનાની મુખ્ય અનુભૂતિ વૈફલ્ય, એકલતા અને નિરાશાની છે. આખી રચનાને લક્ષમાં રાખીને આ વાત પુરવાર કરી શકાય. છતાં માત્ર શરૂઆતના ત્રણ શેર જૂઓ -

‘હોડીઓ તરતી નથી, ટકરાય છે
રેતમાં અમથા શઢો, અફળાય છે
શેષ સમદર પણ સુકાવા તરફડે
માછલી કાંઈ પડી, અમળાય છે
શિર ઉપર આકાશ છે તે કેં નથી
એક સમડી ક્યારની ચકરાય છે.

પરંતુ, ૧૯૭૫માં, એટલે 'કોમલરિષભ' પછી લખાયેલી ગઝલ 'હોડીઓ-૨'માં અનુભૂતિનો કેવો વળાંક આવે છે તે જૂઓ :

“હોડીઓ તરતી કશી સરકે, અહો !
એક સાથે શા શઢો ફરકે, અહો !
મંદ સમદર પણ મજના પોષમાં
માછલી મીઠું મીઠું ગરકે અહો !
શિર ઉપર આકાશ જાણે ઝૂકતું
મેઘધનુષી કોણ આ મરકે અહો !

આ બંને રચનાઓમાં અનુભૂતિ અને અભિવ્યક્તિનો વિરોધ તરત ધ્યાનમાં આવે છે. સામગ્રી રૂપ ભાષાના શબ્દો, ઇંદ, એક હોવા છતાં બંને રચનાઓ અનેક દૃષ્ટિએ ભિન્ન તરી આવે છે. અનુભૂતિને અનુરૂપ ભાષા પ્રયોજન બંનેમાં રહેલું છે. પ્રથમ રચનામાં 'હોડીઓ તરતી નથી', 'તરી શકતી નથી' 'શઢ, રેતીમાં અફળાય છે', એ ક્રિયાઓ દ્વારા વિક્ષણતાના ભાવ પ્રકટ થાય છે. પ્રથમ ગઝલના મતલબ સાથે બીજી ગઝલના મતલબને મુકતાં, તેમાં હોડીઓ સહેલાઈથી તરતી સરકતી દર્શાવાઈ છે. પરિણામે આશ્ચર્યની અનુભૂતિ રૂપ રદીફ 'અહો' પણ આવે છે. અગાઉ જે હોડીઓના શઢ અફળાતા હતા તેમાં એક પ્રકારની લય-બદ્ધતા આવી છે. એક મતલબમાં વિક્ષણતા તો બીજામાં સફળતાના ભાવ છે. નિરાશા અને આશાના ઢંદમાં 'આશા' સફળ થાય છે. આમ, દરેકે દરેક શેઅરનું મૂલ્યાંકન કરતાં અભિવ્યક્તિ, શબ્દોના વિનિયોગ, શબ્દાન્વય, અનુભૂતિ અને ભાષાનું સ્તર બદલાયેલું જણાય છે. પ્રથમ ગઝલના જે જે શેરમાં જે જે શબ્દોનો ઉપયોગ કરાયો છે એ જ શબ્દો એજ ક્રમમાં બીજી ગઝલના શેઅરોમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યા હોવા છતાં આમ બન્યું છે. બંને ગઝલોના મતલબમાં હોડીઓ/શઢો, પ્રથમ શેઅરમાં સમદર/માછલી, બીજા શેરમાં શિર/આકાશ, ત્રીજા શેઅરમાં પળ/સમય, વગેરે શબ્દો છે. પરંતુ અંતિમ શેરમાં ઉલા મિસરા એનાં એજ રાખવામાં આવ્યો છે. 'આ કશે પણ નહીં જનારા પંથ પર' એ પંક્તિ બંને ગઝલમાં છે પરંતુ બંનેના સાની મિસરા અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે.

(૧) 'મન હવે માટી બની વિખરાય છે'

(૨) 'એક ચકોરી ચંદ્રને બરકે અહો !'

અગાઉ જે પંથ પર મન માટી બનીને વિખેરાઈ જતું હતું એ જ પંથ પર હવે ચકોરી ચંદ્રને સ્પર્શવાનો પ્રયાસ કરે છે. અભિવ્યક્તિ, અનુભૂતિનો વિરોધ, ભાષા અને ઇંદનું આવું

નાવીન્ય કેટલીય રચનાઓમાં જોવા મળે છે. ‘હોડીઓ-૧’ જેવા ‘અટૂલાપણા’ અને ‘વૈફલ્ય’ ‘નિરાશા’ ના ભાવ ‘મૂંગી વડછડ’ ગઝલમાં જોવા મળે છે.

“મૂંગી વડછડ વચ્ચે ઊભા
ઘંટીના પડ વચ્ચે ઊભા
કેવી સાંકડ વચ્ચે ઊભા
અવાજની તડ વચ્ચે ઊભા
ભવભવની લાંઘણ સંગાથે
અડાબીડ ખડ વચ્ચે ઊભા
ત્રાડ ફરે પાછી પડઘાતી
વગડો ઉજ્જડ વચ્ચે ઊભા

આ આખી ગઝલમાં ‘મૂંગી વડછડ’, ‘ઘંટીના પડ’, ‘અડાબીડ ખડ’, ‘વગડો ઉજ્જડ’, એ શબ્દો એકલતા, નિરાશા, અટૂલાપણા, વૈફલ્ય, નિરાધારતા વગેરેના ઘોતક છે ૧૯૭૩માં આ રચના થઈ છે. પરંતુ ત્યાર પછી ૧૯૭૪માં બુધ્ધજયંતિએ લખાયેલી ગઝલમાં અનુભૂતિ કેવી બદલાઈ ગયેલી જણાય છે તે, કાફિયાગઝલ ગઝલને કેન્દ્રમાં રાખી માણવા યોગ્ય છે.

“જીર્ણ ખંડેરે ખર્યું ઝાંખું સ્મરણ
અંધ આંખોમાં સર્યું કોઈ કિરણ,
કેટલી પળ, કેટલી પાંખો ખરી
ત્યારે કંખું સ્હેજ કૈં વાતાવરણ.
જે અનાદિ સ્થંભ શાં ઊભાં હતાં
કોણ આવ્યું કે તરત ચાલ્યા ચરણ.”

મનોજ ખંડેરિયાની ગઝલ ‘વરસોના વરસ લાગે’થી તદ્દન વિરોધી ભાવ રાજેન્દ્ર શુક્લની ‘એક પળ લાગી’ રદીફ ધરાવતી ગઝલમાં જોવા મળે. મનોજ ખંડેરિયા કહે છે -

“ક્ષણોને તોડવા બેસું તો વરસોના વરસ લાગે
બુકાની છોડવા બેસું તો વરસોના વરસ લાગે”

પરંતુ રાજેન્દ્ર શુક્લના ભાવની નજાકત માણવા જેવી છે. જે શબ્દોને પલાણતાં મનોજ ખંડેરિયાને વર્ષો લાગે તેને રાજેન્દ્ર પલમાં પલાણી જાય છે. તેમની ‘હથેળી, ફૂલ ને ફોરમ’ ગઝલના બે શેઅર જૂઓ :

“પવનની પાંખડી પલકી, પલકતાં એક પળ લાગી
સરોવરને, સુગંધોને છલકતાં એક પળ લાગી.
શિવાલયની પુરાતન મૌન છાયા, આરજૂ, અંતે -
હથેળી, ફૂલ ને ફોરમ, ફરકતાં એક પળ લાગી
ઝરખાને, હવેલીને કિરણની કોર અડકી કે -
જૂની જાહોજલાલીને ઝળકતાં એક પળ લાગી.”

રાજેન્દ્ર શુક્લે એક ગઝલમાં પત્રના વિભાવને તો બીજી ગઝલમાં આંખના વિભાવને સાંકળી લીધો છે. છતાં દરેક ગઝલનો દરેક શેઅર આગવું સૌંદર્ય ધરાવે છે. આંખનો વિભાવ આલેખતી ગઝલના બે શેઅર જૂઓ :

“હો મભમ મખમલી કે અકલિત આકરા
જ્યાં લગી આંખ છે આંખને ઉજ્જગરા
કૈં જ કારણ નથી ઊંઘના અભાવનું
આંખને એ અગન યાદ છે જરાતરા”

અહીં ‘મભમ’ શબ્દના ઉપયોગ તરફ આપણું ધ્યાન તરત જ ખેંચાય છે. ઉર્દૂમાં ‘મુભ્ભમ’ અને ગુજરાતીમાં ‘મોઘમ’ શબ્દ છે. રાજેન્દ્ર સૌરાષ્ટ્રની બોલીનો ‘મભમ’ શબ્દ પ્રયોજે છે.

રાજેન્દ્ર શુક્લે મધ્યકાલીન પરંપરાના કવિઓની રચનાઓનો અભ્યાસ કર્યો છે તેમ, તેમની શૈલી પણ આત્મસાત્ કરી છે. એમની રચનાઓ મન:ચક્ષુ સમક્ષ રાખીને એ જ શૈલીમાં ગઝલ રચવાના પણ પ્રયાસો કર્યા છે. આવી એક પ્રયોગશીલ રચનામાં તેમણે નાનક, મન્સૂર, નરસિંહ, ચૈતન્ય મહાપ્રભૂ, કબીર, તુલસીદાસ, મીરાંબાઈ વગેરે સંત-ભક્ત કવિઓ સાથે સંકળાયેલા સંદર્ભો સાંકળી લીધાં છે. આ કવિઓની કાવ્યપંક્તિઓમાં વ્યક્ત થયેલા વિચારોને જે તે કવિની શૈલીમાં જ અભિવ્યક્તિ સિદ્ધ કરી છે. રાજેન્દ્ર શુક્લનો આ પ્રયોગ વિભિન્ન ભાષાઓ પરની તેમની પકડ અને સંત સાહિત્યનો તેમનો અભ્યાસ કેવો ગહન અને વિશાળ છે તેનો નિર્દેશ કરે છે. એ રચના જૂઓ :

“હજો હાથ કરતાલ ને ચિત્ત ચાનક,
તળેટી સમીપે હજો ક્યાંક થાનક.
લઈ નાવ થારો સમયરો હળાહળ,
ધર્યો હોઠ ત્યાં તો અમીયેલ પાનક.

સુખડ જેમ શબ્દો ઊતરતા રહે છે
તિલક કોથું આવીને કરશે અચાનક
અમે જાળવ્યું છે ઝીણેરાં જતનથી,
મળ્યું એવું સોંપીશું કોરું કથાનક !
છે ચન જેનું એનાં જ પંખી ચૂગે આ,
રખી હથ્થ હેઠા નિહાળે છે નાનક.
નયનથી નીતરતી મહાભાવ મધુરા,
બહો ધોત ધારા, બહો ગૌડ ગાનક.
શબ્દોરોઝ એની મહકનો મુસલસલ,
અજબ હાલ હો ને અનલહક હો આનક.”

આ આખી રચના જેતાં તેના વિભિન્ન શેઅરોમાં ઉપયોગમાં લેવાયેલા શબ્દો તરફ તરત જ આપણું ધ્યાન ખેંચાય છે. ગઝલના મતલબમાં નરસિંહ મહેતાનો સંદર્ભ હોવાથી કરતાલ, તળેટી, અને થાનક શબ્દોનો ઉપયોગ કરાયો છે. મીરાં એ કૃષ્ણનું નામ લઈ ઝેરનો કટોરો ગટગટાવ્યો અને એ અમૃત બન્યું, એ લોકવાયકાનો સંદર્ભ જોડાયેલો હોવાથી રાજસ્થાની, મારવાડી, અને ગુજરાતી શબ્દોનો ઉપયોગ કરાયેલો છે બીજા શેરમાં તુલસીદાસની નીચેની પંક્તિઓનો સંદર્ભ જોઈ શકાય છે.

“ચિત્રકૂટ કે ઘાટ પર ભઈ સંતન કી ભીડ
તુલસીદાસ ચંદન ઘિસે તિલક કરે રઘુવીર”

ત્રીજા શેરમાં કબીરની આ પંક્તિઓનો સંદર્ભ છે

“દાસ કબીર જતન કરી ઓઢી
જયોં કી ત્યોં ઘર દીની ચંદરિયા”

ચોથા શેરમાં નાનકની જાણીતી પંક્તિઓનો સંદર્ભ છે.

“રામ કી ચિડીયા રામ કા ખેત
ખાલો ચિડીયા ભર ભર પેટ”

‘નાનક’નો સંદર્ભ હોવાથી રાજેન્દ્ર શુક્લે રખી, હથ્થ એવા પંખી શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યો છે.

પાંચમા શેઅરમાં બંગાળી સંત પરંપરાના ‘ગૌડગાન’નો સંદર્ભ હોવાથી અને

બંગાળીમાં ‘વ’નો ‘બ’ કે ‘ભ’ ઉચ્ચારાતો હોવાથી ‘વહો’ને બદલે ‘બહો’ કરવામાં આવ્યું છે.

અંતિમ શેઅરમાં પ્રસિધ્ધ સૂફી સંત મન્સૂર બિન હલ્લાજને શૂળીએ ચડાવાયા પછી જે ચમત્કાર સર્જાયો હતો એનો સંદર્ભ હોવાથી શબ્દોરોઝ, મુસલસલ, અજબ હાલ અને અનલહક એવા ઉર્દૂ ફારસી શબ્દોનો ઉપયોગ થયેલો જોઈ શકાય છે. ‘અનલહક’નો અર્થ છે ‘હું જ સત્ય છું’ જ્યારે બીજો અર્થ છે ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ ‘હું ઈશ્વર છું.’ મન્સૂર ઈશ્વર હોવાનો દાવો કરે છે એમ કહીને રૂઢીચુસ્ત મુલ્લાઓને તેમને શૂળીએ ચઢાવી દીધા હતા. છતાં તેમના મોઢે અનલહકનું જ રટણ-ધૂન રમતી હતી. તેમના શરીરમાંથી નીકળતું રક્ત જમીન પર પડતાં ‘અનલહક’ શબ્દ ઉપસી આવતાં હતા અને વૃક્ષો, પર્વતો વગેરેમાંથી પણ એજ ધ્વની સંભળાતો હતો. આ સંદર્ભ છેલ્લા શેરમાં હોવાથી તેને અનુરૂપ ભાષા પ્રયોજાઈ છે. આમ, સમગ્ર રચના સંત પરંપરા સાથે સંકળાય છે.

ગુજરાતી ભાષાના કેટલાંક ગઝલકારોએ પ્રાદેશિક બોલીમાં ગઝલ રચવાના પ્રયાસો કર્યા છે, એ જ રીતે રાજેન્દ્ર શુક્લે અતિ પ્રચલિત એવી બાવાઓની ગુજરાતી મિશ્રિત હિંદી બોલીમાં ગઝલસર્જન કર્યું છે. પત્રાલાલ પટેલે ‘માનવીની ભવાઈ’માં ‘બાવાની લંગોટી’ પ્રકરણમાં આ પ્રકારની ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે, જે રસપ્રદ બની રહે છે તેમ રાજેન્દ્રની આવી રચનાઓ માણવા જેવી છે. ‘અંતાખડી’ રચનાના બે શેર જૂઓ :

“એક એના વેણની ગાંઠ જે નિંગઠ પડી
છોડતાં છૂટી નહીં, બંધ ગઈ નાડાછડી
ખેડવ્યા ખંભો દઈ બારી ભેળા બારણાં
આગળા તડ તડ તૂટ્યા મિટ ગઈ સબ ગડબડી.”

‘ઐસા ત્રાટક’ રચનાના શેઅર જૂઓ :

‘દેખૂગાં ઓર દોડૂંગા, મેં દરવાજા તોડૂંગા
સાંસ-સુરંગા ફોડૂંગા, મેં દરવાજા તોડૂંગા
સૂન્નશિખર તક પહોંચૂગાં, પાઉગા પલમેં અપલક,
ઐસા ત્રાટક જોડૂગાં, મેં દરવાજા તોડૂંગા”

આ સંદર્ભમાં ‘ચેત મઈદર’ અને ‘ગોરખ આયા’ એ બે રચનાઓ પણ તપાસવા યોગ્ય બને છે.

રાજેન્દ્ર શુકલની ગઝલોમાં બ્રજભાષાનો ઉપયોગ કરીને થયેલી રચનાઓ પણ મળી આવે છે જેમાં ‘રે જદૂગર’ રદીફ ધરાવતી રચના ઉલ્લેખનીય છે. આવા સર્જનના પ્રયોગ ગુજરાતીમાં સુંદરમ અને ચંદ્રકાંત શેઠ જેવા કવિઓએ પણ કર્યા છે. અખાના છાંપાની શૈલીમાં ગઝલ રચવાનો ઉદ્યમ પણ રાજેન્દ્રએ કર્યો છે. ‘હીંચો, પ્રિય’ રચનાનો મતલબ અને શેઅર જૂઓ :

“આધું-ઓરું, ટળે ઉચાટ
ઘર સામે બંધાવો ઘાટ
હટેસરી સહુ ગાય ગઝલ
સૂનાં રે શબ્દોના હાટ”

એજ રીતે દોહાના રૂપમાં થયેલું ગઝલસર્જન પણ ઉલ્લેખનીય ગણાય. ‘સબદ-સાંસ’ રચનાના બે શેઅર જૂઓ :

“એક ઘડી, આધી ઘડી, આધી મેં પુનિ આધ
સબદ સાંસ સંગત બડી, સાધ સકે તો સાધ
નિરખ નિરખ નેણાં ઠરે, હલે ચલે અબ કોણ
આજુબાજુ ઊછળે જળહળ જોત અગાધ”

રાજેન્દ્ર શુકલએ કરેલા પ્રયોગોમાં ‘બારમાસી’ તેમના સર્જન પુસ્તો પ્રસિધ્ધ થયો છે. ‘કારતક માસથી માંડીને આસો માસ સુધીની નાચિકાની મનોદશાને ઉદ્દીપન વિભાવની પડછે રાજેન્દ્રએ અભિવ્યક્ત કરી છે. તેમાં ભાવ, વિષય અને રદીફને સાંકળી કરવામાં આવેલી કાફિયાની ગૂંથણી દાદ માગી લે એ પ્રકારની છે. ‘ગઝલગીતિ સુકોમલા’માં સંસ્કૃતમય પદાવલિ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. તો ‘સભર સુરાહી’ રચના ભાષાપ્રયોગની દૃષ્ટિએ આપણું લક્ષ્ય ખેંચે છે. કેટલીક ગઝલોમાં બોલચાલની કક્ષાએ પણ ભાષાને ઉપયોગમાં લેવામાં આવી છે. ભાષામાં પ્રયોગશીલ વલણ દાખવવા ઉપરાંત તેમણે ઇંદોમાં પ્રયોગશીલતા દાખવી જૂલણા, લલિત આદિ ઇંદો ઉપરાંત મનહર ચાલને પણ ખપમાં લીધી છે. ‘શાહેસુખન-નિગાહેસુખન’ જેવા ઉર્દૂ કાફિયા પ્રયોજીને પણ તેમણે ગઝલીયતને ગુજરાતી ગઝલમાં જીવંત રાખી છે.

આવી વિશેષતાઓ ઉપરાંત રાજેન્દ્ર શુકલ પ્રાસ ગૂંથણી બાબતે ફારસી-ઉર્દૂના કાફિયાશાસ્ત્ર અને રા.વિ. પાઠકે કરેલી પ્રાસની વિચારણાને વફાદાર ગઝલકાર તરીકે ઉપસી આવે છે. કાફિયામાં કાફિયારૂપ-પ્રાસરૂપ અક્ષર એ મૂળ છે. એટલે પ્રત્યયોને બાદ કરીને

કાફિયા કે પ્રાસને ધ્યાનમાં લેવો જોઈએ. એ નિયમનું ચુસ્ત પાલન રાજેન્દ્ર શુકલની ગઝલોમાં જોવા મળે છે. લણતા-વણતા, ખખડાવ્યા-ફફડાવ્યા, પકડીને-જકડીને, શ્વાસાય-પ્રાસાય, તાણતલને-આણતલને, જકડતાં-ઊઘડતાં, સોરાઈ-કોરાઈ, સરકે-ફરકે, તરતાં-સરતાં, ચાવતાં-મૂકાવતાં જેવા કાફિયા તેના ઉદાહરણરૂપ બને છે. જ્યારે વાદીપૂર્વેના અર્ધાક્ષરને એજ વ્યંજન સાથે જાળવી રાખવાના નિયમનું પણ તેમણે પાલન કર્યું છે. મસ્ત-અસ્ત, દ્રવ્ય-મંતવ્ય, દાસ્ય-આવાસ્ય, ધૂમધડકા-વીજકડકા, ધન્ય-અન્ય, ગઠયું-કઠયું જેવા કાફિયા એના ઉદાહરણરૂપ છે. વાદી પૂર્વેના સાનુસ્વાર અક્ષરને પણ જાળવી રાખવાનો નિયમ તેમણે સર્વત્ર પાળ્યો છે. ખાંધ-કાંધ જેવા કાફિયાઓ જોતાં તેનો અંદાજ આવે છે. વાદી પૂર્વેના સ્વરચિહ્નોને જાળવી રાખીને તે પ્રહાલિકા-કમાલિકા, ઇત્ર-મિત્ર, થોપું-સોંપું, નીડ-ભીડ, અતિ-ગતિ, વેહ-નેહ, જેવા કાફિયા પ્રયોજે છે. કાફિયાની શાસ્ત્રીયતાને વરેલી ગઝલો કેવી હોઈ શકે તેનું પ્રમાણ રાજેન્દ્ર શુકલની ગઝલો છે. તેમાં કાફિયાનું અઢળક વૈવિધ્ય છે. ગુજરાતી ગઝલ સાહિત્ય ક્ષેત્રે જવલ્લે જ મળી આવે એવા અછૂતા કાફિયા તેમની ભાષાસમૃદ્ધિની શોભા બની રહે છે. સાંપ્રત સમયમાં કાફિયાની અનેક શિથિલતાઓ ધરાવતી ગઝલો લખતાં ગઝલકારો, તેને પ્રકાશિત કરતાં સામયિકો અને અયોગ્ય સર્જકોને એવોડંજની લહાણી કરતી સંસ્થાઓના સભ્યોએ કાફિયાઓના સંદર્ભે રાજેન્દ્ર શુકલની ગઝલોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. કાફિયાની જેમ કેટલીક તદ્દન મૌલિક રદીફોનો ય રાજેન્દ્રએ ઉપયોગ કર્યો છે. મોરચો, બાંધિયેં, બિસ્મિલ્લાહ, સ્વાહા, રંગુ તને, જૂલો, ઉતાવળ ન કર, ઊડિયેં, સૂડી વચ્ચે સોપારી, તો વરિયાળી ખા, ભૂત સમાગમ, મુખોમુખ, ઊઘડવું તો અઘરું છે, કુંભ છલકે, ખલકને ખો દઈ દીધી, ચેત મછંદર, ગોરખ આયા, મેં દરવાજા તોડૂંગા, તત્વાય નમઃ સ્વાહા, મૂકું ભમણ કક્ષા મહીં, તે સાચું છે ગઝલ તિહાં લગ ગાઓ પ્રિયજન તેના ઉદાહરણ છે.

‘કોમલરિખલ’ પદીની ગઝલોનો અભ્યાસ કરીએ ત્યારે ઇસ્લામી સૂફી પરંપરાના દર્શન ડગલે પગલે થાય છે. સૂફી પરંપરાનું જ્ઞાન, હોય તેનો પરિચય હોય તેમને એ દર્શન થયાં વિના રહે નહીં. સૂફી પરંપરાના પરિચય વિના રાજેન્દ્ર શુકલની ગઝલોની વિવેચનાને યોગ્ય ન્યાય આપી શકાય નહીં. મૌલાના રૂમ પદી સૂફી સાહિત્ય પરંપરામાં સીમાચિહ્ન રૂપ નામ મૌલાના ફરીદઉદીન અત્તારનું છે. તેમના ગ્રંથ ‘તઝકેરતુલ ઔલિયા’નો અંગ્રેજી અનુવાદ બાકે બિહારીએ અંગ્રેજીમાં કર્યો છે. બંગાળીમાં ય તે અનુવાદિત થયું છે જ્યારે ભિક્ષુ અખંડ આનંદે ગુજરાતીમાં એનો અનુવાદ વર્ષો પૂર્વે કર્યો હતો. એવા મહાન સૂફી સંત લખે છે, “ખુદા કા આશિક ઇશક કી વજહ સે મિસ્લે ખુદા કે ચકતા હો જતા હૈ. અલ્લાહ કે બંદે એસે ભી હૈ કે અગર એક દમ ઉસ સે મહેબૂબ હો જાયે તો ઉસ કી પરસ્તિશ ન કરે યાની મહેબૂબ

હો જાને કી વજહ સે નાબૂદ હો જાતે હૈં ઓર નાબૂદ હો જાને કી હાલત મેં ઇબ્લાદત કયું કર કર સકતે હૈં ?” જે આવી સ્થિતિમાં બંદગી કરાય તો તે મહાપાપ લેખાય. તે ઇશ્વર સાથેની પોતાની ભાગીદારી લેખાય. આવી સ્થિતિમાં બંદગી કરાય તો તો તે ખુદા પરશ્તિસ નહીં ખુદ પરિસ્તશ થાય. તે ‘ઇશ્વરભક્તિ’ નહીં ‘સ્વભક્તિ’ લેખાય. ફરીદઉદ્દીન અત્તાર અને અન્ય સૂફીઓના આ અને ચિંતનના સંદર્ભમાં રાજેન્દ્ર શુક્લની ગઝલના શેઅર માણવા લાયક છે. જ્યાં ગઝલ કાવ્યસ્વરૂપ મટીને બંદગીનો પર્યાય બની જાય છે. ગઝલને રાજેન્દ્ર આમ કાવ્યપદાર્થથી ય ઉચ્ચ ભૂમિકાએ મૂકી આપે છે. ‘આખરી ગઝલ’ એ મૃત્યુવેળા લખાયેલી ગઝલ બનતી નથી, અમરત્વની ગઝલનો મારેફતની સ્થિતિનો ખ્યાલ રહી કરે છે :

“ગઝલ આખરી ગવાઇ રહી આ, અહો ખમોશી છવાઇ રહી આ
હું બંદગી યે કરું કિંહા લગ, રહ્યો ન બંદાનવાજ જુદો.”

આવો જ બીજો શેઅર જૂઓ:

“હવે શેખજી, ભેદ જેવું ય ક્યાં છે
લગન ત્યાં હતી તો અહીં છે લગાવટ.”

‘શેખજી’ એ બાહ્યાચારને મહત્વ આપતાં મૌલવીઓ કે પૂજારીઓનું પ્રતીક છે. તે ઉર્વગામી બનતાં નિરાંતર ભક્તને ક્યાંથી ઓળખે ? એટલે રાજેન્દ્ર ભેદરેખા દોરે છે. ‘લગન’ અને ‘લગાવટ’ બંનેનો વિરોધ નોંધપાત્ર છે. રાજેન્દ્રની ‘આખરી ગઝલ’, ‘કાળ સોતું ઊડિયે’માં ‘ગેબી ગઝલ’ બનીને થંભે છે, શૂન્ય સોંસરવી સફરમાં ! નરસિંહના કરતાલ સાથે, ભજન સાથે, બંદગી સાથે આ સફર શરૂ તો થાય છે પરંતુ કરતાલનો અવાજ અને ગઝલના શબ્દો બંને ઇશ્વર સમીપે લીન-શાંત થઈ જાય છે. કારણ કે ઐક્ય સઘાતા, અદ્વૈત સઘાતાં ‘લગન’ એ ‘લગાવટ’માં તબદિલ થાય છે. તે ઇશ્કનો આખરી મુકામ છે - મારેફતનું ધામ છે.

ગઝલકારો ગઝલમાં ક્યારેક પંડિતની ઠેકડી ઉડાવે છે. તે હાસ્યનિષ્પન્ન કરવા નહીં, રમૂજ માટે નહીં પરંતુ તેની પાછળ કરુણાતાના ભાવ હોય છે. બાહ્યાચારમાં જ ઇશ્વરની શોધ કરનાર ઉપર દયા ખાવા સિવાય બાકી હોય પણ શું ? આખરી ગઝલમાં શુષ્ક પાંડિત્ય નહીં અનુભવ આધારીત પ્રેમ હોય છે. માત્ર તર્ક, જ્ઞાન નહીં, ઇશ્ક હોય છે. તેથી જ પંડિતની ઠેકડી ઉડાડાય કે -

“પંડિતજી, થાક્યા હો તો હવે હું ગઝલ કહું
આવ્યો ન કે જ સ્વાદ મને તો ગનાનમાં.”

સૂફીના ઇશ્ક, મીરાંના પ્રેમમાં જે સ્વાદ હોય તે પંડિતના ‘ગનાન’માં ક્યાં ચાખવા મળે ? એટલે જ ઘાયલ કહેતાં હતા કે, “ગઝલ પંડિતો માટેનો કાવ્ય પ્રકાર નથી.” રાજેન્દ્રની ગઝલોમાં પંડિતોનું પાંડિત્ય નથી, સૂફીઓનું ગાંભિર્ય અને અવધૂતિ મસ્તી છે, ઇશ્કની વાત કરતાં હોવા છતાં પણ રાજેન્દ્ર શુક્લની વિશેષતા એ છે કે તેમની ૫૦૦-૬૦૦ ગઝલોમાંથી માંડ ચાર-પાંચ અપવાદોમાં જ ‘પ્રેમ’ શબ્દ મળી આવે છે. છતાં, તગજુલ અને તસવ્વુફના ઉચ્ચતમ શીખરો તે સર કરે છે. તેમની ગઝલભક્તિ નિ:શબ્દ બની ગઝલમાં પ્રકટે છે પરંતુ, ત્યાર બાદ મંત્રોચ્ચાર, મંદિર, મસ્જિદ એવા બાહ્ય પ્રતીકો તો શું શબ્દો ય ઓગળી જાય છે... એમની ગઝલો એવી અજાન (બાંગ) બની જાય છે જ્યાં તે કહી શકે છે કે

“મંત્રો કે મૂર્તિ કે જ નથી હોતું ધ્યાનમાં
શબ્દો ય ઓગળે છે અમારી અજાનમાં”

ડો. ધીરુ પરીખે રાજેન્દ્ર શુક્લની ગઝલો વિશે યોગ્ય જ લખ્યું છે કે, “રાજેન્દ્રે પરદેશી ગઝલ-સ્વરૂપને આપણી ‘પરા-વાફ’નું ઘર બનાવી દીધી છે. રાજેન્દ્રએ ‘ગઝલ-અર્ધ્ય’ નામની દયારામને અંજલિ આપતી રચનાના અંતિમ શેઅરમાં જે વિચારો વ્યક્ત કર્યા છે, તે તેમના પોતાના માટે પણ એટલાં જ સાર્થક બને છે કે -

“કોક વિરલા પ્રેમઅંશી અવતરે છે,
આ ગલઝરસ તેહને ઉર જઈ ઠરે છે.
મન સતત લોબાન સરિખા મધમધે જે,
એહવા જનને ગઝલસિદ્ધિ વરે છે

■ યુગશક્તિ મા હરેશ્વરી દેવી સંસ્થાન અને સાહિત્ય કલા સંસ્થા શબ્દ સેતુ-વડોદરાના સંયુક્ત ઉપક્રમે તા. ૧૬-૭-૦૭ના રોજ એ-પ સનમૂન પાર્ક ખાતે ‘અવતરણનો ઉત્સવ’ યોજાયો હતો. આ પ્રસંગે મા હરેશ્વરી દેવી વિરચિત ‘શિવપુરાણ’ના તૃતીય સંસ્કરણ અને શબ્દ સેતુના કવિ ડો. દેવેન્દ્ર બ્રહ્મભટ્ટના પ્રથમ ગઝલ સંગ્રહ ‘મૌનનો પર્યાય’ નો લોકાર્પણ વિધિ પૂ. મા હરેશ્વરી દેવીના હસ્તે થયો હતો. હરીશ વટાવ વાળો કવિ પરિચય અને પ્રસ્તાવનાનું વાંચન કર્યું હતું. પૂ. એ વિરંચી પ્રસાદ શાસ્ત્રીએ આશિર્વાચન આપ્યા હતા. કવિ દેવેન્દ્ર બ્રહ્મભટ્ટ દ્વારા હરીશ વટાવવાળા અને શબ્દ સેતુના કન્વીનર સુંદરમ ટેલરનું સન્માન થયું હતું. આ પ્રસંગે યોજાયેલા કવિ સંમેલનમાં સ્થાનિક કવિઓએ ભાગ લીધો હતો.

અરબી લોબાનની ખુશ્બૂ ફેલાવતી ગુજરાતી ગઝલ

પુર : સંધાન 'સાગર'

મીઝીને ચશ્મ ચાલ્યો જા ! ન ડર ! છે દૂર સીધો રાહ !
સનમના નામ પર મસ્તાન હલેસૂં છોડ, બિસ્મિલ્લાહ

(દીવાને સાગર)

અરે આવ્યો અજાયબ મોડ, બિસ્મિલ્લાહ
હડી કાઢી હરખ ને દોડ, બિસ્મિલ્લાહ

તરીકતનું તણખલું તોડ, બિસ્મિલ્લાહ,
હકીકતમાં હલેસૂં છોડ, બિસ્મિલ્લાહ,

નરી આંખે હવે જોવું - નર્યું હોવું,
અરીસા, આયના સૌ તોડ - બિસ્મિલ્લાહ.

તમે પણ તે જ છો તેની ખબર ઊગો,
હવે તો બસ અહંગ્રહ જોડ, બિસ્મિલ્લાહ.

કદમ એક જ અને આવાસ કાયમનો
કરી સહુ શૂન્ય શૂન્યે ખોડ, બિસ્મિલ્લાહ.”

- રાજેન્દ્ર શુક્લ

ભારતીય સાહિત્ય પરંપરામાં શબ્દને બ્રહ્મ કહેવામાં આવ્યો છે. અધ્યાત્મિક પારીભાષાનો વિનિયોગ સર્જકો સર્જનમાં કરતા હોવાથી જ સાહિત્ય વિવેચનની વાત આમ, ક્યારેક અધ્યાત્મિક પરિભાષામાં થતી હોય છે. અન્ય સાહિત્ય સ્વરૂપોની વાત ન કરતા ગઝલના સંદર્ભમાં આ વાત કરીએ ત્યારે એ સ્પષ્ટ થાય છે કે અધ્યાત્મની પરિભાષા વિના ગઝલ વિવેચનાને ચાલ્યું નથી તેમ ચાલવાનું પણ નથી. ગઝલનો ઉદ્ભવ ઈરાનમાં થયો તેમ સૂફીવાદી અભિવ્યક્તિની પરંપરાનું પિયર પણ ઈરાન અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ છે. ઈન્ડો-ઈરાનીયન કૂળની જે જે ભાષાઓમાં સર્જન થાય છે એ સર્જનમાં અધ્યાત્મિકતા અને તસવ્વુફના તત્વો મહત્વના બની રહે છે. ગઝલોમાં પ્રયોજતી ભાષા, તેમાં પ્રકટ થતું ચિંતન અને તેની સાથે સંલગ્ન પરિભાષા આ રીતે ધ્યાનાર્હ બની રહે છે. ગઝલમાં પ્રયોજતી આવી ભાષા તરફ આંગળી ચીંધીને તેને શુદ્ધ ગુજરાતીતા તરફ દોરી જવાના નામે આવી પરિભાષોનો

છેદ ઉડાવવાનો પ્રયાસ કરનારાઓ આવા આંદોલન ભલે ચલાવે પરંતુ ગઝલને ઉર્દૂ, ફારસી અને અરબી પારિભાષિક શબ્દો વિના ચાલ્યું નથી-ચાલવાનું નથી. સૂફીવાદી અભિવ્યક્તિ ગઝલનો આત્મા છે પરંતુ 'ગુજરાતીતા'ના સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક સંઘર્ષને નામે આવી અભિવ્યક્તિને જીવંત બનાવતી ભાષાનો છેદ ઉડાવવાનો પ્રયાસ થાય ત્યારે તેનો આત્મા ખંડિત થાય છે. રાજેન્દ્ર શુક્લ, શૂન્ય પાલનપુરી અને ઘાયલ સહિતના અનેકો સર્જકોની ગઝલોનાં સંદર્ભમાં આ મુદ્દો તપાસવા યોગ્ય છે. આ સંદર્ભે જ રાજેન્દ્ર શુક્લની ઉપરોક્ત ગઝલ આસ્વાદ્ય બની રહે છે.

આપણે ત્યાં શબ્દ ને બ્રહ્મ કહ્યો છે. તેમ વાણીને ઈશ્વરદત્ત ગણવામાં આવી છે. વાણીના ચાર રૂપ બતાવાયા છે. જેમાંથી 'પરાવાણીને' સર્વોત્તમ - શ્રેષ્ઠ ગણવામાં આવી છે. ઉચ્ચારાતો શબ્દ વાણી રૂપ હોય છે. આમ વાણીનું મહત્વ શબ્દના મહત્વનો નિર્દેશ કરે છે. રાજેન્દ્ર શુક્લની આ ગઝલમાં જે રદીફનું અવતરણ થયું છે. તે છે 'બિસ્મિલ્લાહ' આ શબ્દ ગુચ્છ સૂફીવાદી પરંપરા સાથે ગઝલને જોડે છે, અને ગઝલને છેક ૧૪૨૮ વર્ષ પૂર્વે ના યુગમાં લઈ જાય છે. જ્યાંથી ઈસ્લામી સૂફીવાદી ધારાનો જન્મ થયો હતો. મોહમદ પયગમ્બર સાહેબ ઉપર સૌ પ્રથમ જે 'ઈશવાણી'નું અવતરણ થયું હતું તેમાં વાણીનો જ મહિમા હતો. ઈશ્વરના નામે વાણી ઉચ્ચારવાનો આદેશ હતો. 'ઈશ', અલ્લાહ'ના નામથી દરેક વસ્તુઓનો આરંભ થાય છે. દરેક વસ્તુના અંતે પણ એ જ બાકી રહે છે. આદિ પણ એ જ છે અને અંત પણ એ જ છે. દરેક વસ્તુના અસ્તિત્વનો સંબંધ એની સાથે છે. અલ્લાહના બે નામોમાં એટલે જ 'હુવલ અવ્વલ' (આદિ) અને હુવલ આખિર (અંત)નો સમાવેશ થાય છે. આમ આદિ અને અંત ભિન્ન નથી. એટલે જ ઈશ્વરના નામે વાણી ઉચ્ચારવાનો, 'ઈકરા' એટલે મોઢેથી ઉચ્ચારણ કરવાનો-બોલવાનો આદેશ ઈશ્વર દ્વારા મળ્યો.

'સાગર' મહારાજની રચનાના સંદર્ભમાં રાજેન્દ્ર શુક્લની આ ગઝલનું સર્જન થયું છે. એટલે રાજેન્દ્ર શુક્લની આ ગઝલનું પુર:સંધાન 'સાગર' મહારાજના શેઅરમાં છે. જેમાં શબ્દે શબ્દ શ્રદ્ધાનો રણકાર સંભળાય છે. 'ચશ્મ' એટલે 'આંખો'. ભયથી અને ભયાનકતાને નિહાળી મનુષ્ય આંખો મીઝી લે છે. પરંતુ 'હરિનો મારગ છે શુરાનો નહીં કાયરનું કામ જો ને જેમ ડર ને ફંગોળીને બાહ્યચક્ષુઓ મીઝવામાં આવે તો આંતરચક્ષુઓ ખુલે છે. આંતરચક્ષુઓ દ્વારા જ 'સીધો રાહ' દેખાય છે. આ 'સીધો રાહ' એટલે કયો માર્ગ ? કયો રસ્તો ? 'સીધો રાહ' એટલે હરિનો મારગ, ઈશપથ. સત્ય એટલે ઈશ્વર. સત્ય. એજ પરમેશ્વર. અલ્લાહના ૧૦૦ નામોમાંથી એટલે જ એક નામ 'અલ હક્ક' છે. વેદાંતમાં એથી જ 'બ્રહ્મ સત્ય જગત મિથ્યા' એમ કહેવાયું છે. જગત નાશવંત છે એટલે મિથ્યા છે જ્યારે ઈશ 'કચ્ચૂમ' એટલે કાયમ રહેનાર છે, નિત્ય છે એટલે એ સત્ય છે. 'સીધો રાહ' એ તસવ્વુફની, કુરાનની

પરિભાષા છે. કુરાન ના પ્રારંભિક પ્રકરણમાં પાંચમી પંક્તિમાં જ આ પરિભાષા મળી આવે છે. તે આ રીતે - **Show us the straight path.** (અમને સીધો રાહ દેખાડ) કુરાન 'સીધો રાહ'ને 'સિરાતલ મુન્સ્તકીમ' તરીકે ઓળખાવે છે. આ સિરાતલ મુન્સ્તકીમ તે સીધો રાહ, સત્યમાર્ગ, હરિનો મારગ, ઈશપથ કે સતપંથ. જેનો મહિમા કવિઓએ અપરંપાર ગાયો છે. આ માર્ગ જેમના પર ઈશ્વરની કૃપાઓ વરસે છે. તેમનો માર્ગ છે. આવી જ બીજી પરિભાષા છે 'સનમ'. એ બીજા કોઈનું નહીં, ઈશ્વરનું પ્રતીક છે. બાહ્ય પ્રતીકો તરફથી આંખો મીંચી લેવામાં આવે આંતર બાહ્ય એમ બંને પ્રકારના ભયથી અલિપ્ત થઈ જઈએ તો દૂર દેખાતો 'સીધો રાહ' નજીક આવી જાય છે. એમ થાય એ માટે મસ્તાન-અવધુત બનીને 'બિસ્મિલ્લાહ'ની વાણીનો ઉચ્ચાર કરવો પડે, હલેસૂં છોડવું પડે. બાકી સર્વે પ્રત્યેથી 'નિરાધાર' બની ઈશ્વરનો જ આધાર ગ્રહણ કરવો પડે. ઈશ્વરનું નામ જ એક આધાર સિદ્ધ થાય ત્યાંથી 'સીધા માર્ગ' ના દરવાજા ખુલવાની શરૂઆત થાય છે. 'સનમ' ગઝલની પરિભાષા પ્રમાણે ઈશ્વરનું પ્રતીક છે. અહીં તે મૂર્તિ નહીં મૂર્ત નહીં પરંતુ અમૂર્ત-નિરાકારનું પ્રીતક બને છે. બાહ્ય ચિહ્નો, પ્રતીકો તરફથી મોઢું ફેરવી લઈએ, આંખો મીંચી લઈએ તો નિરાકાર અને ચૈતન્યરૂપ ઈશ્વરના સાક્ષાત્કારનો માર્ગ સરળ બની જાય છે. એની પર શ્રદ્ધા રાખવી મિથ્યા નથી. આમ, સાગર મહારાજનો શેઅર રાજેન્દ્ર શુકલની ગઝલની પૂર્વ ભૂમિકા રૂપ બની રહે છે.

રાજેન્દ્ર શુકલની આ ગઝલનો મતલબ જ આ ગઝલ સ્ફૂરણાથી રચાયેલી હોવાની પ્રતીતિ કરાવે છે. મનુષ્ય જ્યારે સૂફીઓના, તસવ્વુફના અધ્યાત્મના માર્ગે આગળ વધે છે ત્યારે માર્ગમાં એક નિશ્ચિત પડાવ, એક ભાવદશા આવે છે. એક ભૂમિકામાં મુમુક્ષુ - સાલિક મુકાય છે એ ભૂમિકા 'હેરત'ની છે. 'હેરત' એટલે 'વિસ્મય', 'અજ્ઞયબીનો અનુભવ'. અજ્ઞયબ એવી ભાવદશા અનુભવાય ત્યારે હરખ સમાતો નથી. રાજેન્દ્ર અહીં તસવ્વુફની ઉર્દૂ પરિભાષાઓની સાથે 'હડી કાઢવી' જેવા શુદ્ધ ગુજરાતી રૂઢિ પ્રયોગનો ઉપયોગ કરી ગઝલના મતલબને ભાષાગત સૌંદર્ય પ્રદાન કરે છે. જ્યારે વિસ્મયનો મોડ આવે, વળાંક આવે, મંજિલ આવે ત્યારે મનુષ્ય ઘોટ ન મૂકે તો વળી કરે પણ શું ? આ મતલબમાં આમ, ભકતના હૃદય અને એની ચેતના વચ્ચેનો સંવાદ સિદ્ધ થાય છે. 'અરે !' શબ્દ જ વિસ્મયની અનુભૂતિનો ઊઘાડ થયો હોવાનું સૂચન કરે છે. જ્યારે 'અજ્ઞયબ' શબ્દ વિસ્મયના એ ભાવોને દઢીભૂત કરે છે. ઈશ્વરનું નામ લઈને, 'બિસ્મિલ્લાહ' બોલીને, એવી વાણી ઉચ્ચારી જે સફરનો પ્રારંભ કરાયો હતો એ સફરમાં વિસ્મયની અનુભૂતિ કરવાની મંજિલ આવી ગઈ હોવાથી ભકતહૃદય અને તેની ચેતના હરખનો અનુભવ કરે છે. આ મંજિલ પ્રાપ્ત થઈ એ કમાલ શેનો છે ? તો એનો જવાબ ગઝલની રદીફ આપે છે કે 'બિસ્મિલ્લાહ'નો. સાગર મહારાજે 'બિસ્મિલ્લાહ' રદીફનો દીવો કર્યો છે તો રાજેન્દ્ર શુકલે તેના કિરણોને શુદ્ધ ગઝલના કણકણમાં પ્રવેશ કરાવી શબ્દે શબ્દને તેજોમય બનાવી દીધાં છે.

“અરે આવ્યો અજ્ઞયબ મોડ, બિસ્મિલ્લાહ”
હડી કાઢી હરખની દોડ, બિસ્મિલ્લાહ”

આ પછી આવતો ગઝલનો બીજો મતલબ (સાની મતલબ) એક કરતા અનેક રીતે ધ્યાનાર્હ બની રહે છે. તેમાં સૂફીઓની બે પરિભાષાઓ મહત્વની બની રહે છે. (૧) તરીકત અને (૨) હકીકત. હકીકત શબ્દના અહીં બે અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. આ બંને અર્થો શેઅર માટે ઉપકારક બને છે. “હકીકતમાં હલેસૂં છોડવાની ક્રિયા” દ્વિપરિમાણી બની રહે છે. (૧) વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં હલેસાંનો આધાર છોડી દઈ નૌકાને ઈશ્વરના ભરોસે મૂકી દેવી અને (૨) હકીકત એટલે એવી સ્થિતિ જેમાં ભકતની ભાવદશા છ માસના બાળક જેવી હોય છે. તે મિત્ર કે શત્રૂ, ખરાબ કે નરસું, એવા કોઈ ભાવ અનુભવતો નથી. એવી ભાવદશાનો અનુભવ કરવો, વિસ્મયના વિશ્વમાં ખોવાઈ જવું, એટલે હકીકતની ભીતર હલેસૂં છોડવું. સૂફીઓ બાહ્યાચારને પ્રાથમિક સ્તરનો ગણે છે. ઈશ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા-આસ્થા, ભક્તિ, મનોનિગ્રહ, ગરીબોને સહાય, અને પવિત્ર ધામની યાત્રાનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. આ બાહ્યાચાર દ્વારા હૃદયની શુદ્ધ ભાવના વિકસાવનારને જ અધ્યાત્મિક બળ પ્રાપ્ત થાય છે. ચૈતન્ય પ્રાપ્ત થાય એવા કાર્યો તે કરે છે. ષડરિપુઓને મનમાંથી દૂર કરે છે ત્યારે શુદ્ધ હૃદયના ભકતનો દરજ્જો પ્રાપ્ત કરે છે તે તરીકત છે. ષડરિપુઓને દૂર કર્યા બાદ પ્રાથમિકમાંથી તે માધ્યમિક કક્ષાએ એટલે હકીકતના સ્તરે પહોંચે છે. એ પછી ઈશ્વરીયજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. માત્ર તરકતમાં અટવાયેલો ભકત ઈશ્વરીય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે નહીં. તે તો મારેફતની મંજિલે જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ માટે શરીઅતથી માંડીને સતત પ્રયાસો કરવા પડે છે કોઈ એક કક્ષાએ જ અટવાઈ જઈએ તો આખરી મંજિલ એટલે ઇશમેળાપ (વસ્લ)ની મંજિલ સુધી પહોંચાય નહીં. જે મેળવ્યું છે તેની મમતા છોડીને આગળ નીકળી જવું પડતું હોય છે એથી જ રાજેન્દ્ર શુકલ કહે છે -

“તરીકતનું તણખલું તોડ, બિસ્મિલ્લાહ,
હકીકતમાં હલેસૂં છોડ, બિસ્મિલ્લાહ”

આમ, 'તરીકતનું તણખલું તોડવાનો' અર્થ સમજાય એમ 'હકીકતનું હલેસૂં છોડવાનો' ય અર્થ સમજાય. બાહ્યાચાર, ટીલાં-ટપકાં, તરબી-માળા, જનોઈ ટોપી, દાઢી-શિખા એ પ્રાથમિક કક્ષા છે. ઈશ્વરના મેળાપના માર્ગમાં એમનું મૂલ્ય ખરું. પણ, તણખલાં જેટલું. ખરું મહત્વ તો હકીકત અને મારેફતનું છે. ઈશ્વરના મેળાપનું છે. એ મેળાપ માટે 'બિસ્મિલ્લાહ' અલ્લાહના નામથી જ શરૂઆત કરવી પડે. કયામઉદ્દીન ચિશ્તી કહે છે, “ખુદાઈ રાહનો મુસાફર શરીઅતમાં કાયમ થાય છે એટલે બરાબર રીતે શરીઅતના કાનૂનો પાળે છે ત્યારે તે પહેલી મંજિલ નાસૂતની છે. તે તેણે પસાર કરેલી કહેવાય છે. પછી તરીકતમાં

કાયમ થાય છે ત્યારે ‘મલકૂત’ની મંજિલમાં પહોંચેલો કહેવાય છે. જ્યારે હકીકતમાં કાયમ થાય છે ત્યારે ‘જબરૂત’ની મંજિલ પસાર કરી એમ કહેવાય છે. જ્યારે ચોથી અથવા લાહૂતની મંજિલમાં પહોંચે છે ત્યારે તેનો સફર પુરો થયો કહેવાય. ‘નાસૂત’ તે **Humanity**, ‘મલકૂત’ તે **Invisible, contemplative or Intelligent world, The heavenly court, The Hall of Angles**. ‘જબરૂત’ તે **Highest or empyreal Heven** અને ‘લાહૂત’ તે **Divinity** કહેવાય છે.

અંતિમ મંજિલે ભકતનું મિલન-મેળાપ (વરલ) ઇશ્વર સાથે થતાં તેને ‘સ્વ’ની જરૂર ક્યાંથી રહે ? અરીસો એ ‘સ્વ’નું પ્રતીક ગણાય છે. આ મંજિલે ‘I’ નહીં ‘Thou’ બાકી રહે છે. મિલન થતાં ઇશ્વરનો દાસ ઇશ્કને કારણે ઇશ્વરમાં એક રૂપ બની જાય છે. ઇશ્વરનો પ્રિય થઈ જવાથી તે નાબૂદ થઈ જાય છે. વજૂદમાં નાબૂદ, અસ્તિત્વમાં અસ્તિત્વમય થાય છે. પોતે ફના થઈ બેઠા મેળવે છે. આમ નાબૂદ થઈ અમરત્વને પ્રાપ્ત કરે છે. એકરૂપ થઈ જવાની આ ભાવદશામાં તે ઇશ્વરમય થઈ ગયો હોવાથી કોની ભક્તિ કરે ? ‘હોવું’ એ ‘ન હોવું’ બની ગયા પછી ‘કાયમી હોવું’ બને છે. ‘સ્વ’નો અનાદર કર્યા બાદ જ અસ્તિત્વબોધ થાય છે. પાશ્ચાત્ય વિવેચકોને પગલે અસ્તિત્વાદી વિચારણા ગુજરાતીમાં અસ્તિત્વમાં આવી પરંતુ સૂફીઓ દ્વારા આવેલી આવી અસ્તિત્વાદી વિચારણા વિશે ચિંતન ઓછું થયું છે. અસ્તિત્વ એટલે શું ? એનો સૂફીવાદી ઉત્તર રાજેન્દ્રના આ શેઅરોમાંથી મળી રહે છે -

“નરી આંખે હવે જોવુ - નર્યુ હોવું
અરીસા - આયના સૌ તોડ, બિસ્મિલ્લાહ
તમે પણ તે જ છો એની ખબર ઊગો
હવે તો બસ અહંગ્રહ જોડ, બિસ્મિલ્લાહ”

‘હકીકત’થી આગળ વધી ગયા પછી આંખો મીંચેલી રાખવાની જરૂર રહેતી નથી. આંતર બાહ્ય બંને આંખો ઊઘડેલી જ રહે છે. ઇશ્વર સાથેના મેળાપની ક્ષણોને ‘સ્વ’નો અરીસો તોડી નરી આંખે જોવાની, માણવાની હોય છે. ત્યાં બીજી કોઈ આડાશો, વિના, પડદા વિના, અરીસાઓ વિના વ્યક્ત થવાનું હોય છે. કારણ કે સામે ઇશ્વર પણ એ જ રીતે પ્રકટ થાય છે. ‘ભકતનું નર્યુ હોવું’ અને ‘ઇશ્વરનું નર્યુ હોવું’ એકરૂપ બને છે. ઇશ્વરરૂપી અરીસામાં ભકતને પોતાની જાતના પોતાના અસ્તિત્વના દર્શન થાય છે. જ્યારે ભકતમાં ઇશ્વર પોતાને નિહાળે છે. સૂર્ય છે તો ઇંચડાનું ચ અસ્તિત્વ છે. ઇશ્વરરૂપી અરીસો છે તો મારી છબીને, મારા અસ્તિત્વને હું જોઈ શકું છું. ઇશ્વર રૂપી સૂર્ય છે તો ઇંચડા રૂપે ભકત છે, નહીંતર નહીં, એમ ‘નર્યુ હોવું’ એટલે અસ્તિત્વનો અર્થ, ભકતને સમજાય છે. તમે પણ તે જ છો તેની ખબર ભકતના ચૈતન્યમાં પ્રકટે છે. ત્યારે ઇશ સાથે તે ‘અહંગ્રહ’ જોડે છે. ઇશ્વર અને

દાસના આ મેળાપનું સુંદર નિરૂપણ અન્ય એક ગઝલકાર શૂન્ય પાલનપુરીએ સુંદર રીતે ‘આજની રાત’ પંચપંદીમાં વિગતવાર કર્યું છે. આખી રચનામાંથી માત્ર એક બંદ જોઈએ.

“અંત આદિ મહીં એક વાળનું અંતર ન રહ્યું,
પાપને પુણ્યનું કો’બાહ્ય કલેવર ન રહ્યું.
‘હું’ અને ‘તું’નો ગયો ભેદ કોઈ પર ન રહ્યું
રૂપથી ખાલી કોઈ સ્થળ ન રહ્યું ઘર ન રહ્યું
જ્યોત શ્રદ્ધાની પરમ તેજે ભળી આજની રાત”

રાજેન્દ્ર શુકલ આજ વાત સૂફીવાદી સંદર્ભ સાથે કરે છે. ઇશ્વર સાથે મિલન થતાં ભકતને ‘પરમપદ’ પ્રાપ્ત થાય છે. ‘નર્યુ હોવાના’ નિત્ય રહેનાર એવા અસ્તિત્વની પાસે કાયમી આવાસ મેળવે છે. શૂન્યમાં શૂન્ય ભળી જતાં શેષ શૂન્ય રહે છે. પોતાના ‘સ્વ’ના સર્વસ્વને શૂન્યમાં ‘ફના કરી દેતા ‘અસ્તિત્વનો ‘હોવા’નો અર્થ સમજાય છે. આ ચિંતન અંતિમ શેઅરમાં રહેલું છે.

“કદમ એક જ અને આવાસ કાયમનો
કરી સહુ શૂન્ય શૂન્યે ખોડ, બિસ્મિલ્લાહ”

અહીં સૂફીવાદી ભાવનાનો ખ્યાલ આવે છે. શૂન્ય પાલનપુરીના ‘વાળનું અંતર’ અને રાજેન્દ્ર શુકલના ‘કદમ એકજ’ એ બંનેમાં ભકત અને ઇશ્વર આ અંતિમ મંજિલે એક બીજાની કેટલાં નિકટ હોય છે એ અહીં સમજાય છે. પોતાની જાતને ‘શૂન્ય’ કરી ઇશ્વર સાથે ખોડી દેવામાં આવે તો ‘કાયમી આવાસ’ પ્રાપ્ત થાય છે. શરીરઅત, તરીકત અને હકીકત પાછળ છૂટી જાય છે. ‘મારેફત’ એનું અંતિમ સ્થાન હોય છે. આમ, ‘બિસ્મિલ્લાહ’ ઇશ નામથી શરૂ થઈને બધુંજ ‘ઈશ’ નામ પર સ્થિર થાય છે. જેમાં ઇશ નામનો મહિમા છે. ‘ઈશ’ શબ્દનો મહિમા છે. જેનું પૂર્વસંધાન ઇસ્લામી સૂફી પરંપરાની સાથે ભારતીય તત્ત્વ દર્શન સાથે જોડાયેલું છે. કદાચ એટલે જ ગઝલસંહિતાના પાંચ મંડલોમાંથી પહેલાં જ મંડલની પહેલીજ ગઝલના પહેલા મતલબમાં રાજેન્દ્ર શુકલએ શબ્દનો મહિમા ગાયો છે કે -

“પૂર્ણમાંથી અંશ અવતારી થયો
સ્વાદ કાજે શબ્દ સંસારી થયો.”

રાજેન્દ્ર શુકલની ગતિ વૈદિક પરંપરા સાથે સૂફી પરંપરાની સમાંતર થાય છે. એમની શબ્દનાડ મન્સૂર, સરમદ, તબ્રેજ, રૂમી, હાફિઝઅત્તાર સાથે જોડાયેલી છે. એટલેજ સૂફીઓની પરિભાષાના વિનિયોગથી ગુજરાતી ગઝલ દીપી ઉઠી છે. સૂફીઓની ખાનકાહો-મઠોમાં ફેલાતી અરબી લોબાનની ખુશબૂ તેમના શબ્દે શબ્દથી ગઝલના વાતાવરણમાં પ્રસરી જાય છે અને માહોલને અધ્યાત્મિકતાથી તરબતર કરી દે છે.

અડાળક સમૃદ્ધિનો ભંડાર 'અટકળનો દરિયો'

★ શકીલ કાદરી

અઝીઝ ટંકારવીનું નામ વાર્તાકાર, સંપાદક, લેખક અને પત્રકાર તરીકે ગુજરાત માટે અજાણ્યું છે જ નહીં. વાર્તાલેખન ક્ષેત્રે આ સર્જક ૧૯૯૭નો 'ધુમકેતુ' પુરસ્કાર મેળવી ચુક્યા છે. ૧૯૯૮થી શરૂ કરેલી આસ્વાદ અને સંપાદનની પ્રવૃત્તિને કારણે ગઝલની દુનિયાના બગીચામાં એમનું નામ સૌરભ ફેલાવી રહ્યું છે. આ સૌરભને 'ગુજરાત ટુડે'ના માધ્યમ દ્વારા તેમણે ભિન્ન ભિન્ન ગઝલકારોની ગઝલો અને ગઝલકારોની સર્જકતાને પ્રકાશમાં લાવીને વધારે ભીની રાખવાની પ્રવૃત્તિ જારી રાખી છે. ગઝલના બાગનું સિંચન કરવાના ભાગરૂપે જ 'મારો પ્રિય શે'ર' જેવા ઉત્તમ અને નવતર સંપાદનની સાથે કેટલાંક સંપાદનોની ગુજરાતી ગઝલને ભેટ ધરી છે. ઉત્તમ સંપાદક અને તેથી જ અદકેરાં ઉમદા અને સાલસ સ્વભાવના માલિક અઝીઝ ટંકારવી ૨૦૦૬માં એમની ગઝલનો પ્રથમ મૌલિક સંગ્રહ 'અટકળનો દરિયો' ગુજરાતી ગઝલ સાહિત્ય ક્ષેત્રે 'રેલાવે' ત્યારે એ ઘટના આનંદદાયક અને આવકારદાયક બની રહે છે. સંપાદનો દ્વારા ગઝલની સેવા કરનાર આ સર્જક ગઝલમાં કેવી મૌલિક મુદ્રા ઉપસાવી શકશે ? એવો પ્રશ્ન જો કોઈને થયો હોય તો એ 'અટકળ'નો આ 'દરિયો' ઉત્તર આપે છે. દરિયામાં અઢળક સમૃદ્ધિનો ભંડાર હોય છે. જાત જાતના કીંમતી મોતીઓ હોય છે. જે ભાત ભાતના રંગ ધરાવે છે. આકારો ધરાવે છે, ગુણ ધરાવે છે, ચમક ધરાવે છે તેમ 'અટકળના દરિયામાંથી આપણને ચમકદાર મોતીઓ શેઅર રૂપે મળી આવે છે. જેમાં મોતીનું પોષણ થાય છે એવી છીપમાં જોવા મળતી ચમકનાં ય દર્શન થાય છે. 'અટકળનો દરિયો'નું ભાવવિશ્વ દરિયામાં રહેલી અઢળક સમૃદ્ધિ જેવું છે. દેવોએ અમૃત મેળવવા સાગરનું મંથન કર્યું એમ જો આપણે અટકળ રૂપી આ દરિયાનું મંથન કરીએ તો આપણે ભાગે આવી શકે એવો 'કાવ્યામૃત' અવશ્ય પામી શકીએ છીએ.

અઝીઝ ટંકારવીને 'ગઝલનું ઘેલું' ય છે અને એનું 'સત' પણ ચઢેલું છે. રાજેશ વ્યાસ મિસ્કીનને આ સંગ્રહની હસ્તપ્રત જોતાં મુશાયરો માણ્યાનો આનંદ પ્રાપ્ત થયો છે. સંગ્રહની પહેલી જ ગઝલમાં, ગઝલની જે મુખ્ય લાક્ષણિકતા છે તે, બોલચાલનો રણકો સંભળાય છે :

“આંખોમાં ચોમાસું બેઠું
માલિકની છે મહેર હવે તો
એનું મારણ ક્યાંથી લાવું ?
માણસ ધીમું ઝેર હવે તો”

ગઝલમાં પ્રણય સાથે સંકળાયેલા ભાવોનું નિરૂપણ એ મુખ્ય અભિવ્યક્તિ છે. પ્રણયાકુર કુટયા પછી મિલનની ઝંખના એ બીજું ડગલું છે. મનની દિશાઓના છેડા ક્ષિતિજે એક થાય તો મિલનની દિશાઓ પણ ઉઘડે. પ્રણય-માનવીય પ્રણયની આ અનુભૂતિનો ગઝલકાર વિસ્તાર સાધે છે. આમે ય પ્રેમી હોય, પત્રકાર હોય અને વળી તે ગઝલકાર હોય ત્યારે તો આવી અભિવ્યક્તિ અવશ્ય સાધે.... તે 'રાત્રે ઘૂણી ધખાવતાં જોગીઓ, હોય છે. સમાચારની રાહ જોઈ બેઠેલ પત્રકાર, પ્રિયતમના આગમનની રાહ જોતાં પ્રેમી, શેઅરની સ્ફૂરણાની ઝંખના સેવતો ગઝલકાર અને ઇશ્વરીય અનુભૂતિ, અધ્યાત્મિક અનુભૂતિની ઝંખનામાં રાત્રિના સમયે ઉત્તમ ઇબાદત કરતો એક બંદો એ બધાં જ બે શેઅરમાં એક ભૂમિકાએ મુકાઈ જાય એવા બે શેઅર જૂઓ :

“હજી ક્યાં મળી છે જ મનની દિશાઓ
કહો કઈ તરફ છે મિલનની દિશાઓ
સતત નેણ-દીપક જલાવી જ રાખ્યા
પછી ઝળહળી આગમનની દિશાઓ”

ક્યાંક અઝીઝ ટંકારવીએ પરંપરાગત એવી અભિવ્યક્તિથી વિરોધી અભિવ્યક્તિની તરાહોનો શેઅરોમાં ઉપયોગ કર્યો છે. જે શેઅરને જીવંત બનાવે છે. 'ખત કા મઝમૂં ભાંપ લેતે હૈ લિક્કાફા દેખકર' એ જાણીતાં મિસરા કે ડો. રશીદ મીરનાં શેઅર :

“હું વાંચ્યા વિના સાર પામી ગયો છું
ભલેને ઉપરથી બિડેલું કવર છે”

આવી પરંપરાગત અભિવ્યક્તિ એ હવે તો માત્ર ચબરાકી ગણાય. આવી ચબરાકી કરતાં વાસ્તવિક સ્થિતિનું કાવ્યમય નિરૂપણ કરવું એ એક વિશેષતા બની રહે છે. દીર્ઘ દષ્ટિ ધરાવતાં, ગેબી ઇલમ ધરાવતાં જ્ઞાનીઓ હવે ક્યાં શોધવા ? એ વાસ્તવિકતાથી આ ગઝલકાર સભાન છે એટલે જ, હવે એ જ્ઞાતાઓ, જ્ઞાનીઓની ખોટ તેમને સાલે છે. એમાંથી જન્મે છે - આકાર ધારણ કરે છે મનને ડંખતી વેદના ! આ ફરિયાદ નથી વેદનાનો ચેતનામાં થયેલો વિસ્તાર છે. શેઅર જૂઓ અને શેઅરની ધાર જૂઓ :

“કોરો કાગળ વાંચી લે, જે
લોકો એવા જ્ઞાત જ ક્યાં છે”
સૌના ચહેરા બીબાં જેવા
નોંખી એવી ભાત જ ક્યાં છે.”

'ક્યાં છે' રહીફ અહીં ચમકી ઉઠે છે. જે કે, ઇંદની રવાની જોતાં 'મુલાકાત' જેવો

આભાસી કાફિયા ગઝલકાર નિવારી શક્યા હોત. અને 'લે જે' ના અન્વયને બદલી શક્યા હોત. જો કે, આ પછી આવતી ગઝલ 'લીલું ચટાક'માં આવતાં કાફિયાઓનું સૌંદર્ય માણવા લાયક છે. 'લાંબુલચાક', 'કોરુંકટાક', 'ભોળું ભટાક', 'ખુલ્લુંખટાક', 'લીલું ચટાક', 'કોરુંકટાક'માંથી પ્રકટ થતું નાદ માધુર્ય માણવા જેવું છે. સાથે સાથે એ અભિવ્યક્તિ શબ્દ પંસદગીનુસારી બને છે. લલાટ અને પુસ્તક = કોરું કટાક, ઇચ્છાઓની યાદી (લિસ્ટ) = લાંબુલચાક, ટહુકાર, પંખી અને પંખીનું મન = ભોળું ભટાક, અને 'એના' સદનનું બારણું = 'ખટાક' એ બધાંમાંથી શબ્દ અને નાદ માધુર્ય પ્રકટ થાય છે. આ કાફિયા એના પૂર્વેના સંયોજિત શબ્દની વિશેષતા દર્શાવે છે. બારણું કેવું ખુલ્લું છે ? તો કહેવાય 'ખટાક' કરતું પાંદડું કેવું લીલું છે તો કહેવાય 'ચટાક' જેવું. જો કે, આ ઉત્તમ ગઝલમાં ચોથો શેર સ્પષ્ટ રીતે કહું તો મને ખુંચે એવો છે. આ ગઝલનો મતલબ આસ્વાદ્ય છે, તેમ મક્તબ પણ આસ્વાદ્ય બની રહે છે :

“ઇચ્છાતણું આ લીસ્ટ તો લાંબુલચાક છે
ને આપણું લલાટ તો કોરુંકટાક છે.”

ઇચ્છા જ હોય તો કદી વાંચી જુઓ 'અઝીઝ'
પુસ્તક આ જિંદગીતણું કોરુંકટાક છે.”

‘વિસરાઈ ઘઈ’ ગઝલમાં જગત, અસ્તિત્વ અને પરલોકના અસ્તિત્વ વિશેનું ચિંતન જોવા મળે છે. આ ગઝલને હું ગુજરાતી ભાષાની ઉત્તમ ગઝલોમાં સ્થાન આપું છું. એક સાચા ફકીરના ઉદ્ગારો આ ગઝલમાં રહેલા છે. સાચો શેર કોને કહી શકાય એની વ્યાખ્યા ફારસી ભાષાના કવિઓએ કાવ્યમાં જ આપી છે. એ ટાંકવાની લાલચ અઝીઝ ટાંકરવીની આ રચના સંદર્ભે રોકી શકાય એમ નથી. ફારસી-ઉર્દૂ શાયરીનું ગઝલ પર અને મારાં ખાનદાન પર જે ઋણ છે એ સંદર્ભેમાં પણ ગઝલના શેઅરના પાસાંઓ ઉજાગર કરવા પ્રથમ વખત જ મારા માટે જરૂરી બની જાય છે.

દર શરફે શેઅર રસૂલે ખુદા - ગુફૂત બસે કૌલ બ હમ્દો સના
શઅર કે અસહાબે નબી ગુફૂતાઅંદ - ચૂં દૂરો યાફૂત ગોહર સુફૂતાઅંદ
શેઅર અલી ગુફૂત હુસૈનો હસન - ગુફૂત અનસ ગુફૂત અવૈસો કરન
શેઅર કે હસ્સાને અરબ ગુફૂતા અસ્ત-સૈયદે કૌનેન પઝી રફૂતા અસ્ત
મનૂઅ ઝે અશઆર ન કરદશ નબી - નહિ અઝ આં કારેન ન કર્દશ નબી
બલકે બર-ઉં કર્દ હઝાર આફરી - સૈયદે કૌનેન રસૂલે અર્મી

(શેઅરની શ્રેષ્ઠતા અંગે ખુદાના રસૂલે કહ્યું છે કે તેમાં ખુદાની તારીફ અને સ્તૂતિ હોય. શેઅર એ છે કે જે મારાં સાથીઓ કહે છે, જે લાલ મોતી, મોટાં સફેદ મોતી, જેવા

ચમકદાર હોય. અલી, હસન, હુસૈન, અનસ અને ઉવૈસ કરનીએ શેઅર કહ્યાં. હસ્નાન બિન સાબિતે અરબીમાં શેઅર કહ્યાં. જેને સૈયદે કૌનેન એટલે પયગમ્બરે સ્વીકૃતિ આપી છે. નબી એ શાયરી કરવાની ના પડી નથી અને સર્જન કરવાથી ચ રોક્યા નથી. પરંતુ, તેની ઉપર રસૂલે ખુદા આફ્રિન હતા.) આ સંદર્ભમાં જ્યારે 'ઢગ છે બાવા' ગઝલને જોઈએ તો તેની ઉત્તમતાનો ખ્યાલ આવે છે. તેમાં ક્યાંક દુનિયા અંગેનું દર્શન છે, ક્યાંક ચેતવણી છે, ક્યાંક ઉપદેશ છે, ક્યાંક દુનિયાની નશ્વરતાનો અને એ પછીના અમરજીવનનો સંકેત છે તો ભાષાની નિરર્થકતાની વાત છે. 'બાવા' રદીફ સમગ્ર માનવ જાતિનું પ્રતીક બને છે.

દુનિયા નામે ઢગ છે બાવા
ક્યાં આ તારું જગ છે બાવા
ધીમે રહીને કાઢી લે તું
પથથર નીચે પગ છે બાવા
વ્યર્થ પલાઠી વાળી બેઠો
આ રેતીનો ઠગ છે બાવા
હોવાની ફરિયાદો ના કર
હોવું દુઃખતી રગ છે બાવા
ખુશીઓની ક્યાં વાટ જુએ તું ?
માતમ મૃત્યુ લગ છે બાવા
થાશે લીલા લહેર પછી તો
ત્યાં જો તારી વગ છે બાવા
આપણા શબ્દો અષ્ટમ પષ્ટમ
ભાષા પણ લગભગ છે બાવા

‘અટકળનો દરિયો’ની શરૂઆતની આઠ ગઝલો જોતાં થયેલ આનંદ આ ગઝલમાં ચરમસીમાએ પહોંચ્યો છે. અઝીઝ ટંકારવીની ગઝલો વિશે વિગતવાર, અન્ય ગુણ-દોષ સંદર્ભે લખી શકાય.... પરંતુ આ ગઝલના ખુમારને જાળવી રાખવા અહીં જ અટકીએ. મુશાયરો માણ્યાના આનંદ પર અટકી ન રહેતા અઝીઝ ટંકારવી ગઝલના શબ્દો પારની દુનિયામાં પ્રવેશ કરે એવી શુભેચ્છાઓ પાઠવું છું. મીર હસનના આ અશઆર સાથે....

સુખન કે તલબગાર હૈ અફલમંદ - સુખન સે હૈ નામે નિકૂ યાં બુલંદ
સુખન સે વહી શખ્સ રખતે હૈ કામ - જિન્હે ચાહીયે સાથ નેકી કે નામ
રહે જબ તલક દાસ્તાને સુખન - ઇલાહી રહે કદ્રદાને સુખન.

૬૬ વિનોદ જોશી : કાવ્યો પ્રગટ કરતાં સામયિકો વ્યાપ્તમાં તમારું શું મંતવ્ય છે ?

અમૃત ઘાયલ : તેમાં ઉચ્ચ ગુણવત્તાનું ધોરણ બરાબર જળવાતું નથી. સામયિકોમાં સગાંવાદ પેઠો હોય તેમ સંબંધીઓ અને નિકટના સ્વજનો - પછી એ કવિ હોય કે અકવિ, એમની રચના, એમની રચનાઓ ચકાસ્યા વિનાની પ્રકટ કરવામાં આવે છે. એટલે કાવ્યો પ્રકટ કરતાં સામયિકો ચર્ચારૂપદ અને શંકારૂપદ થતાં જાય છે. તેની સામે હવે ઉહાપોહ પણ ઠીક ઠીક જાય છે. તેને વિશેષ બુલંદ કરવાની હજી આવશ્યકતા છે. ૯૯

(ડો. વિનોદ જોશી એ જૂન ૧૯૮૬ માં ગઝલકાર શ્રી અમૃત ઘાયલની લીધેલી મુલાકાતનો એક અંશ)

□ મુસાફિર પાલનપુરી

લઈ જાય છે કલા જ સ્વયં દૂર દૂર પણ
અમને વૃથા પ્રચારની ક્યાં છે જરૂર પણ
વનરાઈઓય જેના સૂરે જૂમતી હતી
મૂંગા બની ગયા છે હવે એ મયૂર પણ
આ તેજ માત્ર મારી કળાનો જ કેં નથી
એમાં ભળ્યું છે કોઈની નજરોનું નૂર પણ
દુનિયાએ ઝેરી આંખથી જોયો છે ઉમ્મલર
ચાહ્યો તમે તો જાણ્યું કે હું છું મધૂર પણ
એક માત્ર પ્રેમને જ કસબ આવડે છે એ
રાખી શકે અખંડ અને ચૂરચૂર પણ
તમને મળ્યા પછી જ થયું જ્ઞાન દોસ્તો !
પથરની જેમ હોઈ શકે ફૂલ ફૂર પણ
મળશે ગઝલનો રંગ 'મુસાફિર' અસલ પછી
જખ્મોને શાન્ત કર નહીં; થોડાં વલૂર પણ

□ સાગર નવસારવી

ખુદાની ખુદાઈ શહીદે ગઝલ
પ્રભૂની પ્રસાદી શહીદે ગઝલ
'થયાં 'શૂન્ય', 'ઘાયલ', 'ગની' ને 'મરીઝ'
વલીની નિશાની શહીદે ગઝલ
એ 'મકરંદ' 'આદિલ' અને કે 'મનોજ'
લખે છે સુહાની શહીદે ગઝલ
થઈ કેં પરીક્ષા થયાં કેં સિતમ
કહે છે કહાની શહીદે ગઝલ
એ સાગર, પહાડો, ગગન ને ઘરા
બઘામાં સમાઈ શહીદે ગઝલ

□ રતિલાલ ‘અનિલ’

હતી કેવી મઝાની, ખોઈ બેઠો,
ઋજુતા, સાવ, જ્ઞાની ખોઈ બેઠો !
ધરાની ચાહના એવી રહી કે,
નજર ના આસમાની ખોઈ બેઠો.
ખબર શી છે ડૂબેલા સૂર્યને કે,
ક્ષિતિજ કેવી સુહાની ખોઈ બેઠો !
હતું નમણાંશનું સૌંદર્ય કેવું !
અરેરે, શું ગુમાની ખોઈ બેઠો
અચાનક આંસુઓ ટપકી પડ્યાં, ને
હતી એક વાત છાની, ખોઈ બેઠો.
ગઈ એ વાત ને વહેવાર તોયે,
નથી એની કહાની ખોઈ બેઠો !
નયન શોધી રહ્યાં છે શૂન્યતામાં,
મતા ‘હું’ આજ શાની ખોઈ બેઠો ?
વિખરવામાં હતો વિસ્તાર એવો,
હતી ‘હું’ની નિશાની, ખોઈ બેઠો
કદી પહોંચી ગયો ચિત્કાર વનમાં
કદી મહેફિલ મઝાની ખોઈ બેઠો
‘અનિલ’, ત્યારે બહુ હું ગૂંગળાયો,
કદી ફોરમ કશાની ખોઈ બેઠો.

□ ઉર્વીશ વસાવડા

(૧)

ચોતરફ દૃશ્યો બધાં રંગીન છે
શું નિરખવું આંખને આધીન છે
મેં અમસ્તાં દ્વાર ખખડાવ્યાં નથી
કારણો છે ને બધાં સંગીન છે
પ્રેમ, પીડા, આંસુઓ ને લાગણી
માનવી કરતાં વધુ પ્રાચીન છે
કૂલ તાબું છોડ પરથી ચુંટવું
એ ખરેખર બાગની તોહીન છે
આ બધી ગઝલો કંઈ મૌલિક નથી
તે કહેલા શેરની તઝમીન છે
આંખ, શ્વાસો, બંધ રાખી લઈ જશે
મોતની રસમો બધી શાલીન છે

(૨)

એક ક્ષણ માટે જ ઝબકી વીજળી
એક ઝબકારો અને મંજિલ મળી
જે રહે આડશમાં છત્રીની સદા
એમને કયાંથી પલાળે વાદળી
આપણે ચાંદો નથી ઉલ્કા છીએ
એક ક્ષણ માટે જ જશું ઝળહળી
કાઠને પોષાય ના સૂરજ થવું
છે ખબર કે જાત જાવાની બળી
આભમાં આતંક જેવું છે કશું
ચીસ મેં ઊડતા વિહગની સાંભળી

□ અલ્પેશ 'પાગલ'

આંખ દરિયો બની ખળખળે છે અને, ત્યારે ત્યારે ગઝલ સાંભરે છે મને
સ્વપ્નની નાવડી નીકળે છે અને, ત્યારે ત્યારે ગઝલ સાંભરે છે મને
મન ફજર ફાળકે જ્યારે જ્યારે ચડે, ટીપું વરસાદનું બાળપણને અડે
ભીનું ભીનું કંઈક સળવળે છે અને, ત્યારે ત્યારે ગઝલ સાંભરે છે મને
કોક મળવાનો વાદો નિભાવે ય છે, રાતે અંધાર ઓઢીને આવેય છે
એક સપનું ખરેખર ફળે છે અને, ત્યારે ત્યારે ગઝલ સાંભરે છે મને
ચુપકીથી લાગણીનો કરે તરજુમો, બોલતી આંખ એની જગાવે નશો
છોકરી મૌન પણ સાંભળે છે અને, ત્યારે ત્યારે ગઝલ સાંભરે છે મને
આયના સામે દિલ રોજ ખોલ્યા કરું, ક્ષણ ઉપરથી હું છાલો જ છોલ્યા કરું
રોજ તન્હાઈ ટોળે વળે છે અને, ત્યારે ત્યારે ગઝલ સાંભરે છે મને
આંખ તારા સીવા કેં જ જોતી નથી, દિલ ઘડકવાનું ભૂલીને ગુમસુમ રહે
ટેરવાં સ્પર્શને ટળવળે છે અને, ત્યારે ત્યારે ગઝલ સાંભરે છે મને
જંખના કેટલી મન મહીં મહાલતી, કેટલીયે મથામણ છે 'પાગલ' અહીં
હોંઠ પર ખ્યાર એક ટળવળે છે અને, ત્યારે ત્યારે ગઝલ સાંભરે છે મને

□ નાસિર ભરૂચી

ખુલેલાં હાથ જોઈને સિકંદર યાદ આવે છે
લકીરો જોઈં છું ત્યારે મુકદ્દર યાદ આવે છે
તરસ સહરાની લઈને રાહમાં હું એમ ઊભો છું
ખરે જો આંખથી આંસુ સમંદર યાદ આવે છે
પ્રસંગો જે હતા થોડાંક આપસની કરીબીના
સતત એ યાદ આવે છે, નિરંતર યાદ આવે છે
હવે મજનું તરફ મીઠી નજર કરતાં ડરું છું હું
હતા મારા જ હાથોમાં એ પથ્થર યાદ આવે છે

□ હરકિસન જોષી

(૧)

બેસી રહે તે બુદ્ધ ફરે તે ફકીર છે
બિન્દુ છે કોઈ કોઈ સરકતી લકીર છે
ફેંકી દે હાથમાંથી આ ટુકડો જમીનનો
આકાશ હોય જેની નિકટ એ અમીર છે
સંકીર્ણ દ્વાર શ્વાસના ખોલીને જોઈ લે
શબ્દો સુવાસ મૌન તો શીળા સમીર છે
લંબાવ હાથ શૂન્યના ચહેરા ભણી 'કિસન'
અદશ્યમાં છે કોઈ જે મળવા અધીર છે

(૨)

આખું ગુલાબ તેં મને એની સુગંધ છે
ઉપવન તરફ ઉઘડતા કમાડો તો બંધ છે
દર્પણ છે હું છું મારું પ્રતિબિંબ છે હવે
સઘળા બધીર સ્પર્શની આંગળીઓ અંધ છે
પળમાં ભૂંસાઈ જાય ચરણચિહ્ન આપણાં
કાચી સડકની ધૂળમાં કેવો પ્રબંધ છે
ડૂબી જવાનો ડર લઈ જીવે છે માણસો
વસ્તીની સાવ પાસે ચણાયેલો બંધ છે.

□ કિરાગ ચૌહાણ

(૧)

શુષ્કતાનું પ્રમાણ છે તડકો
સૂર્ય ! તારી પીછાણ છે તડકો
હા, દિવસભરનો પ્રાણ છે તડકો
પણ નિશાથી અજાણ છે તડકો
એકી સાથે અનેકને વીંધે
એવું કુદરતનું બાણ છે તડકો
જે થકી ચળકે જળ સપાટી પણ
રશ્મિઓનું વહાણ છે તડકો
એની ભાષાનું નામ છે 'ઝળહળ'
ઓસ પરનું લખાણ છે તડકો

(૨)

અભણ આંખો; જે અક્ષરથી સમન્વિત થઈ નથી શકતી
જુએ છે કેટલું તો પણ એ પંડિત થઈ નથી શકતી
ગઝલ છે મૂળથી પાવન અને પાવન સદા રહેશે
હજારો સ્પર્શથી પણ એ કલંકિત થઈ નથી શકતી
અધૂરી પ્રીતને અટકાવી દઈએ એજ બહેતર છે
અધૂરાં ચિત્રથી ભીંતો સુશોભિત થઈ નથી શકતી
હવે નિશ્ચિત પણે એ પણ તમારી હાર કહેવાશે
તમારી જીત જો તમને સમર્પિત થઈ નથી શકતી !
વસંતીભોરમાં કાંટાની ચિંતા માત્ર એક જ છે,
કળીને શું થયું, એ કેમ પુલકિત થઈ નથી શકતી

(૧)

શ્વેત કબૂતર કાળું લાગે,
મન કેવું નખરાળું લાગે !
ફૂટેલાં આ દર્પણમાં પણ,
બિંબ મને રૂપાળું લાગે !
કોની યાદ વસી છે મનમાં,
ઘરમાં કાં અજવાળું લાગે !
માણસ છે પણ માણસ ક્યાં છે
સ્વાર્થ સભર કુંડાળું લાગે !
ચોખ્ખે ચોખ્ખી ભીંત અચાનક,
કરોળીયાનું જાળું લાગે !
આજ કશું ના બોલે આસિફ,
હૈયે હોઠે તાળું લાગે !

(૨)

કૃષ્ણ-રાધા સંગ શણગારી ગઝલ
રૂપ મીરાનું લઈ ધારી ગઝલ
મારા ઘરથી તારા ઘરના મારગે
મેં સફરમાં રોજ વિસ્તારી ગઝલ
બાંગ સજદા ને પૂજા આરત થકી
રૂપરંગી નિત્ય પોકારી ગઝલ
રોજ નરસૈયાની કરતાલો બજે
ગુર્જરી ગિરનારી-દાતારી ગઝલ
ધામ તીરથના પરમ છાંયા તળે
પાંગરે સાક્ષાત અવતારી ગઝલ
ઝરમરે આસિફ દુઆથી આ જગત
અવનવા રંગોની સંસારી ગઝલ

□ સૌલિડ મહેતા

(૧)

કોણે કીધું પથ્થર છે તું
મારે મન તો ઇશ્વર છે તું
રોજ ધબકતું હૈયું બોલે
બહાર એવી અંદર છે તું
સાવ કહું છું સાચેસાચું
ઘરતીનો છેડો ઘર છે તું
આવ્યો છું હું મોતી ચણવા
જાણી માન સરોવર છે તું
ફૂલોથી શણગારું મનને
મોંઘામૂલો અવસર છે તું
ખુદ 'સૌલિડ'નો આ અનુભવ છે
મીણ નથી પણ નક્કર છે તું

(૨)

જેટલી બેફિકર રહે છે તું
એટલી શ્વાસને દહે છે તું
હું નહીં તું નહીં કહે આંખો
રેશમી આંસુને લહે છે તું
દેવવશ રોજ હાથતાળી દઇ
દૂરથી દૂર તક વહે છે તું
આ ચહેરો જ ખાય છે ચાડી
આજ કેવળ મને ચહે છે તું
છે ખબર એક માત્ર સૌલિડને
કેટલા બોજને સહે છે તું.

□ રાજ લખતરવી

(૧)

ધૂમ દૌલત ફકીર પાસે છે
દોસ્ત પારસ કબીર પાસે છે
જે નથી હાથને ચ હાથ વગી
ચીજ એ સૌ લકીર પાસે છે
એમ હતું કે હશે ખજાનો, પણ
ધૂળ ચપટી શરીર પાસે છે
મુક્તિ છે ઓળઘોળ એનાં પર
એવું તે શું અસીર પાસે છે
આંખ સામે ઊભો રહ્યો જઈને
આજ ખુદ લક્ષ્ય તીર પાસે છે
દૂર મંઝિલ ભલે ગમે ત્યાં હોય
રાહ તો રાહગીર પાસે છે.
'રાજ' જે માગ તે તને આપે
ખુશ્બૂ સઘળી સમીર પાસે છે.

(૨)

સાવ નોંખી ધૂળના માણસ અમે,
આશિકોના કૂળના માણસ અમે.
થઈ ગયા છઈ કૂલના હમણા ભલે,
મૂળ તો છઈ શૂળના માણસ અમે.
થઈ ગયા દાનવ સમય સંગ્નેગથી,
દેવ જેવા મૂળના માણસ અમે.
બોલવાના પાળવાના કે નહીં,
ક્યાં હતા રઘુકૂળના માણસ અમે.
'રાજ' સોનાના હતા સતયુગ મહીં,
કળિયુગે તો ધૂળના માણસ અમે.

□ આભિદ ભટ્ટ

(૧)

ગ્રહેલા હાથમાં ખંજર, મનન કરતા કરી દે છે,
મને આકંઠના મંજર, મનન કરતા કરી દે છે.
કશું કીધા વિના ઊડી ગયું છે એક પંખી ને,
ચડેલું હીબકે પિંજર, મનન કરતા કરી દે છે.
હકીકતમાં અમોને આવડ્યોના પ્રશ્નનો ઉત્તર,
બતાવો હોય તો ઇશ્વર, મનન કરતા કરી દે છે.
ગયું છે કૂલ તો પોઢી, ધરાને સામટી ઓઢી,
કબર પરના સુમન સુંદર, મનન કરતા કરી દે છે.
સદા હસતું વદન ના પેટનો એ પાર આપે છે,
હશે શું ચાલતું અંદર, મનન કરતા કરી દે છે.
કરી છે ચાંદ પર ઉતરાણ વારંવાર તોયે આ,
રહ્યો છે આદમી બર્બર, મનન કરતા કરી દે છે.
યુગો, વીતી ગયા છે નીકળે, મળવા તને જો ને,
છતાંયે કેમ છે અંતર, મનન કરતા કરી દે છે.

(૨)

શબ્દને અર્થની ખબર ક્યાં છે ?
લાશને શું ખબર, કબર ક્યાં છે ?
ધન નહીં, માત્ર તેજ કર ભેગું,
દીવડો આપણો અમર ક્યાં છે ?
પહાણ જોતાં જ, જાય તૂટી, પણ,
કાશ એવી હવે નજર ક્યાં છે ?
જ્યાં તને શોધવો ગમે કાયમ,
આજ એવું અહીં નગર ક્યાં છે ?
જોઈ લો સૌ નિમગ્ન છે ખુદમાં,
અન્યની કોઈને ફિકર ક્યાં છે ?
લાગણી શૂન્ય છે હૃદય સઘળાં,
શબ્દની એટલી અસર ક્યાં છે ?

□ ગોપાલ શાસ્ત્રી

(૧)

સાદ કરે છે કોઈ સામે પાર અતીત ઓવારેથી
નાવ હલેસાં હોડી સહેજે ઉપડે નહીં આ આરેથી
હાથ ફરી લંબાયો ઘરઘર રમતા રમતા રેતઘરે
યાદ આવ્યું કોઈ જતું રહ્યું છે મુગ્ધ સમયના દ્વારેથી
લાગણીઓની સુલ્તાની પર રાજ કહો કોનું ચાલ્યું
અનારની એક કલી જીતી ગઈ ઝાંઝરના ઝમકારેથી
કોઈ હજી પણ જાગે છે જ્યાં થાય પાછલી ખટઘડીઓ
નરસિનો કે દાર હજી પણ ગૂંજે છે ગિરિનારેથી
બળબળતો મેવાડ ત્યજી આ કોણ ગયું આથમણી પા
મીરાં નામની જ્યોત ટમકતી નિકળી ગઈ દરબારેથી
ઘન અષાઢની રાતોમાં મેં મઘમઘતો અજવાસ પીધો
મનગમતા સમણાંના પંખી મળ્યા એક પલકારેથી
સંબંધોની ધાર ઉપર હું ચાલી ચાલી થાક્યો છું
કોણ હવે છે ઝરણા જેવું બળબળ અશ્રુધારેથી

(૨)

તું હકીકતનો જરા સ્વીકાર કર
જીત સાથે હારને પણ ખ્યાર કર
શૂન્ય છે, તે સો ગણું પણ થઈ શકે
એક બે ત્રણ ચારથી શરૂઆત કર
ધાર કે સામે છે કાળું રણ છતાં
જાત પર વિશ્વાસ ધર ને પાર કર
સિદ્ધિઓ સામે કદી આવી નથી
પહાડ, કોતર, ખીણને હૃદયપાર કર
બંધ મુઠ્ઠી ખૂલશે તો શું થશે ?
તું સ્વયમ્ સાથે જરા સંવાદ કર
સ્વપ્નમાં તું આવ ને પાછી ન જા
એ રીતે તો પ્રેમનો ઇજહાર કર !
સાયવીને રાખજે શીતળ કિરણ
કાં સૂરજને તું જ ઠંડોગાર કર !

□ રવીન્દ્ર પારેખ

(૧)

તેમ મારામાં તું કરતી હોય ફેરી,
કેમ જાણે હોઈ ના હું કોઈ શેરી ?
તું વસે તેથી મને મેં હાંકી કાઢ્યો,
હું વધારે તો હવે ક્યાં થાઉં વેરી ?
વસ્ત્ર હોતે તો ખીંટી પર ટાંગતે હું,
પણ તને મેં ચામડી માફક છે પહેરી.
એક સોનું, બીજા સોનાને કસે કે ?
હોય પથ્થર તો કસી શકશે ઝવેરી
તેમ છૂપેલી મળી આવે છે યાદો,
જેમ શબ્દમાંથી મળે કો' તત્ત્વ ઝેરી

(૨)

કોઈ પણ મુશ્કેલીથી પંજો લડાવ,
તું અગર નડતો હો ખુદને તો હટાવ.
યાદ દ્વારા તો તને ના મોકલાવ,
હો અગર તો ક્યાંકથી સામે તું આવ.
જ્યારથી તારા તરફ ખેંચાણ છે,
સાલવા લાગ્યો મને મારો અભાવ.
કેં ન બનવા જેવું પણ બનતું હતું,
પણ હવે તો છે જ ક્યાં કે અણબનાવ ?
ત્યાં કયા મોઢે સૂરજ મોઢું જૂએ,
તાપ થૈ એણે જ સૂકવ્યું હો તળાવ !

□ હરીશ પંડ્યા

શ્વાસ - શ્વાસે આવ - જા કરતી ગઝલ,
છાંચ થઈ ચોપાસમાં ફરતી ગઝલ,
સાંજની લાલી છવાતી જાય કે -
રૂપ મનહર કેંક તો ધરતી ગઝલ.
આંખ મળતાં દિલ મળે એવું બને,
મખમલી સપનું બની સરતી ગઝલ.
જો બળે ભડકે નગર નફરત થકી-
જઈ હિમાળે કો'ક દી' ઠરતી ગઝલ.
પીડ પ્રેમીની પ્રથમ જણી પછી,
અશ્રુઓને આંખમાં ભરતી ગઝલ.
પ્રેમ-પૂજા બેઉ એનાં શ્વાસ છે,
દર્દને પળવારમાં હરતી ગઝલ.

□ બિપીન ગોહિલ

આ સમય સાથે હવે કંઈ સ્નેહ બંધાતો નથી
દોસ્તીનો દોર તૂટ્યો કેમે સંધાતો નથી ?
એકલો અટવાઈ છું અકળાઈ છું હું ઘર મહી
કોઈને એકાદ સાચો શબ્દ કહેવાતો નથી
ચાંદની ગઈ આછરી ને સૂર્ય પણ ઝાંખો થયો
તાપ ભીતરનો પરંતુ શીત કાં થાતો નથી ?
જિંદગી જાણે વરફના દેશમાં ભૂલી પડી
ક્યાંક થોડી હૂંફ કે આધાર દેખાતો નથી
હું ગઝલને એટલા ખાતર રહું છું છોડતો
કે ન તમને થાય એવું કે હવે ગાતો નથી.

□ દિનેશ ડોંગરે 'નાદાન'

(૧)

કોઈ આરો કોઈ ઓવારો નથી,
નામનો યે કોઈ સધિયારો નથી.
રાખ કેવળ રાખ કેવળ રાખ છે,
સ્થાન પર આ કોઈ અંગારો નથી.
ભોગવીને સાવ હળવો ફૂલ છે,
આ વ્યથા છે, પાપનો-ભારો નથી
શ્રાપ હો જણો અમાસી રાતનો,
સાફ છે આકાશને તારો નથી.
આજલગ સૌની તરસ અકબંધ છે,
છે બધા પીનાર પાનારો નથી.
થેં ગયો 'નાદાન' જન્મારો પૂરો,
આગમનનો કોઈ વર્તારો નથી.

(૨)

સ્નિગ્ધ છે અંધાર જાવું કંઈ રીતે ?
પીડ ભારોભાર જાવું કંઈ રીતે ?
શ્વાસ પર પહેરો ક્ષણોનો હોય છે,
આ ક્ષણોની પાર જાવું કંઈ રીતે ?
સાંકડો આ પ્રેમનો મારગ અને -
'હું' પણાનો ભાર જાવું કંઈ રીતે ?
પહોર, ઉપવન, ફૂલ, ફોરમ ઓસનો
છોડીને દરબાર જાવું કંઈ રીતે ?

□ પરેશ દવે

કાચમય લૈને હયાતી ભરબજરે નીકળું છું
સ્વપ્નમય સાંજે, બિલોરી કાચ જેવું ઝળહળું છું
હાથના પોલાણમાં અવસાદમય તું પીગળે છે
ને સમયના સુક્ષ્મતમ વ્યવહારથી હું ખળભળું છું.

બારણે બે ચાર ખિસકોલી રમે છે સાતતાળી
પીપળાના પાનમાં ઊભો રહી હું ટળવળું છું
હે મુસાફર ! હું ગઝલના ઢાળમાં ભૂલો પડ્યો છું
સ્તબ્ધ પડછાયો લઈને શબ્દમાં પાછો વળું છું

□ મીનાક્ષી ચંદારાગા

છેક ઊડે, ઊડે ઊડે, કોણ જળ ડહોળ્યા કરે છે !
એકલા ભાળીને અમને કોણ ઘમરોળ્યા કરે છે ?
ઘૂંઘળા-વીત્યા યુગો તાદશ કરી નિશ્વાસ વચ્ચે,
તેજમય પાતાળલોકે કોણ ઝબકોળ્યા કરે છે.
કોણ આવી રોજ વીંખી જાય છે ટેબલ અમારું !
મહેનતે વાંચ્યા-લખ્યાંને કોણ રગદોળ્યા કરે છે ?
નિત્યક્રમ સઘળાં પતાવીને જરી ઝોલે ચડું જ્યાં,
એ ક્ષણે ડમરુ બજે છે, કોણ ઢંઢોળ્યા કરે છે ?
હાથ સાહી, પાસ ખેંચી, દૂર ક્યાં લઈ જાય, બેલી !
'હું અને તું'ના ભરમને કોણ ફંગોળ્યા કરે છે ?
કોણ ચિનગારી મૂકે છે જડ વલણના જંગલોમાં ?
ચાત દાખી આવડી શાને અમી ઢોળ્યા કરે છે !
તપ્ત એવું મન ઘડીમાં શાંત પણ થઈ જાય છે કંઈ,
વ્યગ્ર બાળકને લહર શું કોણ હીંચોળ્યા કરે છે !

□ અશ્વિન ચંદ્રારાગા

(૧)

જવાની જુરાપામાં જાગ્યા કરે છે,
વિતાવેલ બચપણને માગ્યા કરે છે.
સ્મૃતિઓનો ગરમાવો લાગ્યા કરે છે,
હજુ એષણાઓને દાગ્યા કરે છે.
એ શાળા, એ માસ્તર, એ ચમચમતી સોટી,
હજુ ક્યાંક બરડામાં વાગ્યા કરે છે.
નવો ફાલ ઊગવાની મીઠી મથામણ,
ખર્યું પાન કૂંપણને તાગ્યા કરે છે.
સીતાઓ ભૂંસે આજ લખમણની રેખા,
મૃગોથી હવે રામ ભાગ્યા કરે છે.

(૨)

સજન બાથ ભીડી મદન થઈને રહેશે,
મસૂણ સ્પર્શથી રણ ચમન થઈને રહેશે.
શબ્દ ટેરવાં પર સતત રણઝણે છે,
કલમ સળવળી છે, કવન થઈને રહેશે.
અઝીઝોની સંગે, રકીબોની સન્મુખ,
પ્રણયની ગઝલનું પઠન થઈને રહેશે.
અહીં આર્તનાદો ભજન થઈ જવાના,
હશે આગ, પાવન હવન થઈને રહેશે.
ફરી સાંજ પડશે, ને ઝાલર રણકશે,
ફરી પથ્થરોને નમન થઈને રહેશે.

□ 'બેજન' બહાદરપુરી

(૧)

અણચિંતવ્યું અવળી દિશે અભિયાન આદરવું પડ્યું
સરવર તણ કલહંસને સહરા તરફ સરવું પડ્યું
અજવાસમાં અણ ઇજાતી ઘટના ખરેખર શી ઘટી !
શરમાઈ સૂરજને ય કાં ચઢતા દિને ઠરવું પડ્યું
ડરતો હતો દુનિયા થશે જળમાં ગરક, બસ એટલે
દગનાં અનર્ગળ પૂરને ચુપચાપ ઓસરવું પડ્યું
ઘટની છલોછલ ખ્યાસનું કરવા શમન રઝબ્યો બધે
રણના સહ્યા ધુત્કાર, મૃગજળનેય કરગરવું પડ્યું
યમરાજ પણ સટકી ગયા 'બેજન'ના લલકારથી
યમદ્વારથી પરવશ બની જગમાં પરત ફરવું પડ્યું

(૨)

દ્રવ્યથી કંગાલ છું પણ દર્દથી સમૃદ્ધ છું
તન મલિન આપાદ મસ્તક તોય મનથી શુદ્ધ છું
ધ્યાન, જપ-તપ, ત્યાગ શાં ! કેવું મહાભિનિષ્ક્રમણ
વક-ગ્રહ સંયોગ સર્જિત હું સ્વયંભૂ બુદ્ધ છું
ઇન્દ્ર લોકેથી પતીત હું કોઈ શાપિત યક્ષના
દૈવપીડિત એક અદનો માનવી અણિશુદ્ધ છું
દાવ ખેલ્યા, ઘાવ ઝીલ્યા તોય ત્યાંનો ત્યાં જ છું
પ્રકૃતિના કો' અગોચર પાશથી અવરુદ્ધ છું
ભૂલથી 'બેજન' સમજી ના વધુ છેડેડશો
વિશ્વના આ વિષમય વાતાવરણથી કુદ્ધ છું

□ નીરવ વ્યાસ

(૧)

વઢૂટે છે ને સામે પાર વળવાનું નથી લુલ્યો;
હજુ ઉમ્મીદનો દરીયો ઉછળવાનું નથી લુલ્યો
તને મળતા હશે કંઈ કેટલા માણસ, કે એ તું છે;
મને તો એક જણ ક્યારેય મળવાનું નથી લુલ્યો
દિવસનો થાક ઉતરી જાય છે, બસ એજ કારણ છે,
કે હું તારી ગલીમાંથી નીકળવાનું નથી લુલ્યો
સફળ એ થાય છે જે પારખી લે છે નવી મૌસમ,
સમયસર જે પ્રવાહો જોઈ ભળવાનું નથી લુલ્યો

(૨)

જ્યાં સુધી આ લોહીમાં સંચાર રહેવાનો,
આ ગઝલ સાથે અમારો ખ્યાર રહેવાનો.
આપ રાખો કે ન રાખો, કોઈ રિશ્તો, પણ;
હું જીવું છું ત્યાં સુધી વહેવાર રહેવાનો
ગામ-ગલીઓ છોડવાથી કાંઈના છૂટે
જે હૃદયમાં હોય એનો ભાર રહેવાનો
આજ પાછો પત્ર મારો ખેંચશે એને;
આજ પાછો હું જ બારોબાર રહેવાનો.
કંઈ નહી પણ એટલી તો છે મને શ્રદ્ધા;
શબ્દ છે તો શબ્દનો સંસાર રહેવાનો.

(૧)

મારી કલમ નિહાળીને હરખાય છે ગઝલ,
એરણ ઉપર હૃદયની આ પરખાય છે ગઝલ.
સંપૂર્ણ ઓળખાણ છે બહુ ઓછા લોકથી,
મહેફિલમાં એટલે હજી ગભરાય છે ગઝલ.
એના અસલ સ્વરૂપને ઠોકર લગાવીને,
મનફાવે એ રીતે અહીં સર્જાય છે ગઝલ
કરવાને છેડછાડ અગર કોઈ જાય છે,
નાજુક અરિસા જેમ તો તરડાય છે ગઝલ
દોડી કદી એ આવે છે પ્રિતમની આશમાં,
સરનામું ખોટું હોય તો પસ્તાય છે ગઝલ.
એના તો ચાહકોની કોઈ હદ નથી હવે,
દશ વીસ કે હજારમાં પંકાય છે ગઝલ.
રહેશે આ ગુર્જરીનું ચમન મહેકતું સદા,
કારણ જિગરના ખૂનથી સિંચાય છે ગઝલ
આનાથી શું વિશેષ નવાજિશ હશે ભલા ?
મન્સૂરના નામ સાથે જો ચર્ચાય છે ગઝલ

(૨)

ઝાડથી પત્તું ખર્યું ને ના થવાનું થૈ ગયું,
કોઈ એનાથી ડર્યું ને ના થવાનું થૈ ગયું.
યાદનું ધુમ્મસ અહીં ઘુમરાય છે ચારે તરફ,
હોકલીમાં દિલ ભર્યું ને ના થવાનું થૈ ગયું.
થૈ અનોખી એક ઘટના વિશ્વના ઇતિહાસમાં,
રેતમાં હરણું તર્યું ને ના થવાનું થૈ ગયું.
સ્વપ્નમાં પણ એમને સન્મુખ ઉભેલાં જોઈને,
ફૂલ મેં સામે ધર્યું ને ના થવાનું થૈ ગયું.
છેવટે મન્સૂર જીવનના મર્મને સમજાવવા,
મોતને આગળ કર્યું ને ના થવાનું થૈ ગયું

□ અનિલ ચાવડા

(૧)

આ નદી ને આ હલેસાં આ પવન આ નાવ વાંચી લે,
પાણીના ચહેરા ઉપરનો ભાવ ને દેખાવ વાંચી લે.
વાંચવાનો તો તને બહુ શોખ છે નૈ ? તો પછી લે આ;
ગ્રંથની જેવા જ છે દળદાર મારા ઘાવ, વાંચી લે.
એ જ વંચાશે, ફરીથી વાંચ એનુંએ જ વંચાશે,
હું શ્વસું છું માત્ર તારું નામ, પાસે આવ વાંચી લે.
આટલા વરસાદની વચ્ચે અને આ વાદળો વચ્ચે,
સાત રંગોમાં કર્યો છે ઇશ્વરે પ્રસ્તાવ વાંચી લે.
હું જ ખોદાતો રહ્યો છું; વાવ ખાલી નામ પાડ્યું છે,
તું તરત સમજી જઇશ મારો જરા ઘેરાવ વાંચી લે.

(૨)

લાખ છો કોશિશ કરે એ ભાગવાની,
પણ નદી પાણી ત્યજીને ક્યાં જવાની ?
એક પણ ઘટના વગર જીવી ગયો છું,
આખરે આ એક ઘટના તો થવાની !
એમણે ચંદન સમા અવસર ઘસ્યા છે,
એમની પણ જાત ચોક્કસ મહેકવાની
આપણે અત્યાર થઈ ઊભા રહ્યા ને
થઈ ગણતરી ફક્ત જૂનાની - નવાની
ગાંડપણ નૈ ટેવ, મારે ટેવ છે આ;
ઘર વગર અમથા જ બારી વાંસવાની

□ નિગર જોષી 'પ્રેમ'

(૧)

બસ ખૂબી તો એ જ તું બોલાવ ને આવી શકું,
ને ચમન આખુંય તારા હાથમાં વાવી શકું !
ના નથી જદુ કશું, તાકાત તારી હાજરી,
તું કહે તો ભર અમાસે ચાંદ બોલાવી શકું !
આપ સમજણ એટલી, ના જોઈએ બીજું કશું,
જે મળે જેવા મળે એવા જ અપનાવી શકું.
બાગ-ઘર, શેરી, ગલી આ ગામને આખું જગત,
તું મળે તો આ બધું હું રોજ મહેકાવી શકું.
વેદનાનો હોય, કે એ પ્રેમનો કે ત્યાગનો,
આ ગઝલમાં તું કહે એ ભાવ હું લાવી શકું
ખડાડ, ઝરણું, આભ-અવની, મહેલ ને આ ઝૂંપડી,
એક ખાલી શે'રમાં કંઈ કેટલું લાવી શકું

(૨)

વારસામાં ઉદાસી મળી છે
સાવ સૂની અગાસી મળી છે
છે ઘણો પંથ લાબો ખબર છે
ને પગે આ કપાસી મળી છે.
ચાંદની ચીજ શું છે ખબર ક્યાં ?
રાત સઘળી અમાસી મળી છે.
હાંફતો ના મળું ક્યાંય પણ હું
જીન્દગી એક-શ્વાસી મળી છે
માગતો હું રહ્યો છું નવું, ને,
વેદના કે મ વાસી મળી છે.

□ ગૌરાંગ ઠાકર

(૧)

સપનાં ઉઘાડી આંખનાં સાચાં પડી ગયાં
કોઈને કાજ જ્યારથી દર્પણ બની ગયાં
મહેંદી તમારી જોઈને જાણી ગયાં અમે,
રંગો હતાં હૃદયનાં એ હાથે ચડી ગયાં
આવી ઝરૂખે જ્યાં તમે બસ 'આવજો' કહ્યું,
આગળ ચરણ ગયાં નહીં, પાછા વળી ગયાં
સપના સુધી તો આવશો એ ધારણા હતી,
પણ આપ તો ખરા છો કે પાંપણમાં રહી ગયાં
બસ ફર્ક ત્યાં પડ્યો કે ન જાહેર એ થયું,
સગપણમાં બાકી આપણે વળગણ સુધી ગયાં

(૨)

જે પળે જે મળે વધાવું છું
હું સમયને પછી હરાવું છું
યોગ્યતા મહેકની ધરાવું છું
ફૂલ થઈ ડાળને ઝૂકાવું છું
જન્મથી આ ફકીરી આવી છે
હું ઘણું દ્વારથી વળાવું છું
મારો પડછાયો પણ સૂરજ લઈ જાય
ક્યાં હું અકબંધ ઘેર આવું છું
મારી ઓળખ સરળ બને માટે
તારો છું એમ ઓળખાવું છું
જાય આગળ તો દર્દ થઈને જાય
સ્વપ્ન પાંપણ સુધી જ લાવું છું.

□ કૃષ્ણ દવે

(૧)

નજર પડે ના એવું ઝાંકે કોણ દૂરથી તાકી તાકી
અહીં ક્ષણે ક્ષણ હીરોશીમા, અહીં ક્ષણે ક્ષણ નાગાસાકી
એક પછીથી એક અડગ ડગ ભરતું ચાલ્યું કોણ અને આ
એક પછીથી એક બધા રસ્તાઓ ઊભા થાકી થાકી
ભૂખ અને આ સમય જાતને સતત પીસતાં રહ્યાં છતાંયે
આખો કાળ વિતાવી કાઢ્યો મેં દિવસોને ફાકી ફાકી
મેં જ યજ્ઞની વેદીમાંથી પ્રગટાવેલી આ જવાળાઓ
હું જ ભસ્મ થઈ ઊડ્યો સઘળે કંઈ જ રહ્યું ના છેવટ બાકી

□ સાલિક પોપટિયા

ભલે ન આવો વસંત થઈને, ચમનને મારા ઉજાડશો મા
બની શકો ના જીવન ભલે પણ, જીવનને મારા ઉજાડશો મા
ભલે જીવનના ઉમંગ લૂટો, હરો ખુશીથી હૃદયની ઊર્મિ,
પરંતુ લૂટી નયનના અશ્રુ, રુદનને મારા ઉજાડશોમાં
ભલે ન મારી સમીપ આવો, રહો ભલને નયનથી છેટા
જશો ન મારા સ્વપનથી કિંતુ, નયનને મારા ઉજાડશો મા
ભલે તમારા પુનિત કદમથી કદીય પાવન કરો ન ઉંબર,
નજર ન કરશો પ્રકોપ કેરી, સદનને મારા ઉજાડશો મા
હૃદયથી મારું સ્મરણ ન કરશો, ભલે ન આપો જગા નયનમાં
પરંતુ મારા હૃદયથી ખેલી જીવનને મારા ઉજાડશો મા
ભલને 'સાલિક' રહે રજળતો, તમે ન આપો ભલે ઉતારા
પરંતુ પથના નિશાન ભૂંસી, અચનને મારા ઉજાડશો મા

□ બી. કે. રાઠોડ 'બાબુ'

(૧)

કેંક પીડા પીગળે, ત્યારે ગઝલ સર્જય છે,
આંસુ જ્યારે ઓગળે, ત્યારે ગઝલ સર્જય છે.
આહ દિલથી નીકળે, ત્યારે ગઝલ સર્જય છે,
જામ ચીસોનાં ઢળે, ત્યારે ગઝલ સર્જય છે.
જખમ જુનાં સળવળે, ત્યારે ગઝલ સર્જય છે,
ભીતરે કેં ખળભળે, ત્યારે ગઝલ સર્જય છે,
વેદના ટોળે વળે, ત્યારે ગઝલ સર્જય છે,
સેંકડો સપના બળે, ત્યારે ગઝલ સર્જય છે,
દુસકાં સૌ ટળવળે, ત્યારે ગઝલ સર્જય છે,
હોય કાં ડૂમો ગળે, ત્યારે ગઝલ સર્જય છે,
ઠોકરો જ્યારે મળે, ત્યારે ગઝલ સર્જય છે,
શબ્દમાં લોહી ભળે, ત્યારે ગઝલ સર્જય છે,
જિંદગી ખુદને છળે, ત્યારે ગઝલ સર્જય છે,
મોત આવે અટકળે, ત્યારે ગઝલ સર્જય છે,

(૨)

આમ તો દેખાવમાં કંગાલ છું,
શબ્દથી હું ખૂબ માલામાલ છું.
ખૂબ સુંદર આજીવનગીત છે,
હું જ મારો સૂર છું ને તાલ છું.
જો નહીં તું આમ નફરતથી મને,
હું જ તો તારી વીતેલી કાલ છું.
એટલે સૌને ગમી મારી ગઝલ
દર્દનો હું સાવ નૂતન ખ્યાલ છું.

□ શકીલ કાદરી

હોંઠ સૂકાય તો આવે છે તરસની ખુશ્બૂ
રાતરાણીમાં ખરેખર છે દિવસની ખુશ્બૂ

આ સમયની બધી કડવાશને થૂકી નાંખી -
સાયવી રાખજે વીતેલા વરસની ખુશ્બૂ

કેફ આંખોમાં હજી એનો મને લાગે છે
ખવાબની સાથે હતી એવી તમસની ખુશ્બૂ

શ્વાસ મહેકાવી દે પ્રાણોને ધબકતા રાખે
રક્ત મહેસૂસ કરે દેહમાં નસની ખુશ્બૂ

એનાં ઠળિયાં હજી ફેલાવે છે શ્રદ્ધાની સુવાસ
બોરમાં છે હજી શબ્દોની જણાસની ખુશ્બૂ

શકય ક્યાં છે એ ગુલામીની દિવાલો તોડે
જે પરીદાને ગમી જાય કફસની ખુશ્બૂ

મોગરો, ચંપો, ચમેલી, જુઈ, ડમરો ને ગુલાબ
માનવીમાં છે બધાં ફૂલ ને રસની ખુશ્બૂ

શૂન્યમાં સાર આ સૃષ્ટિનો રહ્યો છે તેથી
એક જો એમાં ભળે આવે છે દસની ખુશ્બૂ

આ ગઝલ એટલા માટે જ લખી છે મેં 'શકીલ'
ઓળખે આખું જગત પ્રેમના રસની ખુશ્બૂ

□ દિનકર ‘પથિક’

(૧)

આવી શકે તો આવ, તને કેટલું કહું ?
ખોબોક ફૂલ લાવ, તને કેટલું કહું ?
એનો હશે જે અંત અમે ખુદ નિભાવશું
કારણને તું નિભાવ, તને કેટલું કહું ?
અટકળ વિશેની આપણી સમજણ ઘટી જશે
ના ઝાંઝવાં બતાવ, તને કેટલું કહું ?
આ પ્રશ્ન એકદમ નથી સીધો સરળ હવે
આ જે વધ્યો તનાવ, તને કેટલું કહું ?
વચ્ચે દિવાલ જેમ ગઝલ આવતી રહી
બાકી ન ભેદભાવ, તને કેટલું કહું ?

(૨)

શબ્દનો આકાર લઈને નીકળ્યો
હું ગઝલનો ભાર લઈને નીકળ્યો
સ્વપ્નમાં ભૂલી ગયો હું રાતને
સૂર્યનો રથ બહાર લઈને નીકળ્યો
સ્પર્શનો સંભવ હતો જે ટેરવે
ફૂલનો આધાર લઈને નીકળ્યો
કેટલાં પરવશ હતા સંવેદનો
આંસુઓ તૈયાર લઈને નીકળ્યો
આવજો કહી એકદમ પાછા વળ્યા
હું ય પાછળ દ્વારા લઈને નીકળ્યો

□ બળવંત ભાસ્કર ‘ઝાહિદ’

થયો હિંસક અને વિકરાળ માણસ
બન્યો માણસના નામે ગાળ માણસ

અરે, ભૂખી નઝર દર્શન કરી લે,
ઘરે છે ઈશ સામે થાળ માણસ.

મને જોવા ચહો તો જોઈ લેજો,
કોઈ બેહાલ ને કંગાળ માણસ.

જીવનમાં રંગ ના લાવી શકાયો
હવે રંગે છે ધોળા વાળ માણસ

ફસાઈ જાય છે પોતે જ એમાં
બિછાવે જ્યારે જ્યારે જાળ માણસ

મને એવો તમે માણસ ગણો મા
બીજાની જેમ બીબાઢાળ માણસ

હું ‘ઝાહિદ’ નામથી ગઝલો લખું છું
હકીકતમાં છું હું શરમાળ માણસ

□ યાકૂબ પરમાર

(૧)

આવશે તે એક બે આંસુ પખાળીને
શું કરીશું આમ શબ્દોને પલાળીને
હું સમયને સાચવી બેસી રહ્યો છું પણ,
પોઠ તો ચાલી ગઈ છે વાવ ગાળીને
બંધ પાંપણમાં વમળ ઘુમરાય છે એવાં
ક્યાં સુધી ઊભાં રહીશું પૂર ખાળીને ?
'હા' અને 'ના'ની ય વચ્ચે એક અવસર છે
એટલું ભૂલી ગયા એ ગાંઠ વાળીને
ફેરવે ઘડિયાળના કાંટા હવે પાછા
વાતમાં મારા વિશેની વાત ટાળીને

(૨)

બોજ માથે ઊંચકી ચાલી પડી છે
જિંદગી પોતે જ ભારે ગાંસડી છે
આંખમાં આવી અને તોરણ બને છે
રોજ આ ઉત્સવની પીડા સાંપડી છે
શૂન્યતા ભેંકાર ઘટના રોજની છે
યાદના અવસર ઘડી કે બે ઘડી છે
લાગણી ભીની અમારી ડાયરીમાં
તેં મુકેલી એક સૂકી પાંખડી છે
હાથ લંબાવે ખુદા તો હાથ આપું
એકલા યાકૂબને તો ક્યાં પડી છે.

□ આતિશ પાલનપુરી

(૧)

કોણ ઓચિંતું અહીં આવી ગયું ?
આ અકારણ કોણ તડપાવી ગયું
સાથ દીધો જિંદગીની સાંજ તક
શક્યતાનું ઘર હવે આવી ગયું.
પુષ્પ ના દીધાં કદી આ જન્મમાં
એટલે કંટક મહી ફાવી ગયું.
કાં કહો કંઈ ભાગ્ય કંટકના નથી ?
પુષ્પ તે પર કોણ ખીલાવી ગયું ?
આંગળીથી નખ સમાં છો વેગળાં
ભાવના આ કોણ ભડકાવી ગયું ?
દૂધ પાઓ તો ડસે ના નાગ પણ
કોણ 'આતિશ' ને આ સમજાવી ગયું.

(૨)

સપનની સર્વ દોલતને સપનમાં મેં લૂંટાવી છે
છબી જે ચીતરી રાખે મને; મનમાં મિટાવી છે
તમે પાષાણ-દિલ, મુજ આંસુઓનું મૂલ્ય શું જાણો ?
નિચોવી પાંપણો, લ્યો પાલવે, દિલથી બિછાવી છે.

અરે, આ શબ્દ શાયરના સદા છે ઇશ્વરી વાણી
નર્યા નાદાન છો, દીવાનગીમાં એ ખપાવી છે
મટી જઈ સ્વયમ્ તો પ્રેમ છે સાચો પતંગાનો,
હૃદયને ઠારવા 'આતિશ' શમા મેં પણ જલાવી છે.

□ ફારૂક શાહ

સામાન્ય રીતે કંઈ જ ન દેખાતું
વંટોળ રચે તોય જગત આખું
અંદરથી બટકણું અને તકલાદી
ઉપરથી જે દેખાય સમું-સાબું
આ રક્ત-કણો વેગથી ચકરાતા
સમતોલ તો સમજણ ધર્યે લેખાશું
પારખ હો નજરમાં તો ઊકલશે એ
સામે હો ગહન ઘટ કે ગગન ઘાટું
દમ, શ્વાસ, નફસ જે ગમે તે નામે
તાગી તો જો તું તારું દરેક પાસું

□ ભુપેન્દ્ર શેઠ 'નિલમ'

સંબંધોના પંખી ચણી ગ્યાં ચણે-ચણ
ખર્યા પુષ્પ સ્પર્શોના જણે ક્ષણે-ક્ષણ
દિશાઓ કરી નક્કી-પાકકી કું એવી
ચરણ જ્યાં જ્યાં મુકું દિશે ત્યાં રણે-રણ
પ્રતિબિંબ તોડે છે દર્પણ હવે તો
ને ચહેરાનાં અવશેષ ભટકે કણે-કણ
લખી છે ગઝલ જોખી-જોખીને કાંટે
વજનમાં નીકળશે એ પુરી મણે-મણ

□ હરદાર ગોસ્વામી

(૧)

બિંદાદિલીથી છલછલોછલ જાત છે, ગુજરાત છે.
નરસી ભગતનું જૂલતું પરભાત છે, ગુજરાત છે.
અંધાર ખંખેરી બધો ઊભો થઈને જો જરા,
તારા મઠી, સપના સજી આ રાત છે, ગુજરાત છે.
બે ચાર ચરણોની અહીં જો ધૂળ પડતી હોય તો,
એ આંગણું પાવન થયાની વાત છે, ગુજરાત છે.
આવો ઘરે તો લાગણી લથબથ ઊભી સત્કારવા.
સામે મળો તો સ્મિતની સોગાત છે, ગુજરાત છે.
ઇતિહાસને પૂછી જુઓ ને ક્ષણ બધી વાંચી જુઓ.
હારી ગયા હરએક અંઝાવાત છે, ગુજરાત છે.

(૨)

બે પલ્લા જે ચૂકે છે.
ગૌરવ ક્યાં જઈ મૂકે છે !
એણે અધર હાથ કર્યા,
એ માણસ બંદૂકે છે.
હાર તમારી નક્કી છે,
એની કૂકરી ઊકે છે.
કાંટાથી દાઝેલો તો,
ફોરમને પણ કૂંકે છે.
એના ડગલે ડગલે તો,
આંખુ યે નભ જૂકે છે.

□ આશિત હૈદરાબાદી

લો, ઘાસ તો ખવાઈ ગયું, હાય શું કરું ?
 સૌને બધું ભૂલાઈ ગયું, હાય શું કરું ?
 દિલ દર્દથી ભરાઈ ગયું, હાય શું કરું ?
 ખીરસું જ આ કપાઈ ગયું, હાય શું કરું ?
 પહેલી જ વાર પ્રેમમાં પડતાં પડી ગયો,
 મન એટલું મુંઝાઈ ગયું, હાય શું કરું ?
 કીધું'તું બહાર જાય નહીં વાત ખાનગી,
 તો પણ બધે બફાઈ ગયું, હાય શું કરું ?
 ભાગ્યા ગધેડા, માણસો ઊભા છે મારવા,
 મોટેથી જ્યાં ગવાઈ ગયું, હાય શું કરું ?
 કામ્પોઝ બે ગળી, ન છતાં ઊંઘવા મળ્યું,
 વહાણું જ એમ વાઈ ગયું, હાય શું કરું ?
 'આશિત'ની આજ શોકસભા છે એ સાંભળી,
 ખડખડ જુઓ હસાઈ ગયું, હાય શું કરું ?

દાબીને કોઈ ખાય, તમે કલ્પના કરો,
 હાલત પછી શું થાય, તમે કલ્પના કરો !
 વાંચીને બોર્ડ સેલનું પેસે દુકાનમાં,
 કેવા પછી ફસાય, તમે કલ્પના કરો !
 લે છે બધાય લાંચ પછી ક્યાં સવાલ છે ?
 આંખે ચડી જવાય, તમે કલ્પના કરો !
 પીધી ન હોય ચાય કદી જિંદગી મહીં,
 દાઝ જો કોઈ પાય, તમે કલ્પના કરો !
 આપે ન કોઈ પત્રનો ક્યારેય પણ જવાબ,
 શું શું પછી લખાય, તમે કલ્પના કરો !
 શું છે ગઝલ ને શું છે તરનુમ, ખબર નથી,
 "આશિત" ધરાર ગાય, તમે કલ્પના કરો !

□ અશરફ ડબાવાલા

દશ્ય થઈ દેખાય છે તેનાથી આગળ છે કશું,
 આંખ આ અંજાય છે તેનાથી આગળ છે કશું.

એટલે ચૂપચાપ બેઠો છું તમારા સાથમાં;
 કાનમાં કે'વાય છે તેનાથી આગળ છે કશું.

તું પલળવાની હવે વ્યાખ્યાઓ બદલી નાખજે;
 વાદળાં ઘેરાય છે તેનાથી આગળ છે કશું.

નામ એને તું મરણનું આપ કે સપનું કહે;
 પાંપણો બિડાય છે તેનાથી આગળ છે કશું.

આમ નહિતર આ દશામાં કેમ દીવાના હસે !
 પથ્થરો ફેંકાય છે તેનાથી આગળ છે કશું.

જય-પરાજયથી અલગ અંજમ તારો આવશે;
 ખેલ જે ખેલાય છે તેનાથી આગળ છે કશું.

તું ગઝલના તાલ સાથે તાલ આપી જોઈ લે;
 છંદ આ જળવાય છે તેનાથી આગળ છે કશું.

□ आदिल मन्सूरी

हर ख्वाब काली रात के साँचे में ढाल कर
यह कौन छुप गया है सितारे उछाल कर
एसे डरे हुए है ज़माने की चाल से
घर में भी पाँव रखते हैं हम तो संभाल कर
खाना-खराबियों में तेरा भी पता नहीं
तुझ को भी क्या मिला हमें घर से निकाल कर
झुलसा गया है कागज़ी चहेरों की दास्ताँ
झुलसी हुई खमोशियाँ लफ़्ज़ों में ढाल कर
ये फूल खुद ही सुख कर आएंगे डाल पर
तू अपने हाथ से न इन्हे पायमाल कर

□ डॉ. अंजना संधीर

हो गई वीरान मेरी ज़िन्दगी तेरे बगैर
दिल को भाती ही नहीं है चाँदनी तेरे बगैर
वो दशेहरा हो कि दिवाली हो या फिर ईद हो
फीकी फीकी सी लगे है हर खुशी तेरे बगैर
लोग अब चहेरे भी पढ लेते हैं बस इस ख़ौफ से
लब पे रक्खी है दिखावे की हंसी तेरे बगैर
कोई भी रुत कौड़ मौसम दिल को बहलाता नहीं
अब कहाँ का चाँद कैसी चाँदनी तेरे बगैर
हमने इक मुहत्त से खुद को भी नहीं आवाज़ दी
ज़िन्दगी ए ज़िन्दगी ए ज़िन्दगी तेरे बगैर

ताज महल

सर्जोनी

नज़रे.....

□ દીપક બારડોલીકર

આ છે
આંખો ને દિલોને ઘેરતું
જાણે વિકસિત તાજે તાજું
દિવ્ય આરસનું ગુલાબ !
પ્રેમ પોંખ્યા શાહનો સોનેરી ખાબ !

હા,
આ છે બેશક
બુદ્ધિ પર છાઈ જતા
ને દંગ કરતા મંત્ર-શા,
મોટા
અનામી ને અજબ
કારીગરોના,
બે નમૂન હુન્નરગગનનો માહતાબ !
જાણે રંભાનો શ્યાબ !

તું દેખ સાંવલ !
આને કહે છે સાચી દુનિયા પ્રેમની,
છે હેઠ સૌ
એનાથી દુનિયા
સલ્તનતની, જાતની ને હેમની !

□ શેખાદમ આબુવાલા

ચમકતો ને દમકતો શાહજહાંનો મહેલ જોવા દે
મને નાદાન મજનૂએ કરેલો ખેલ જોવા દે
પ્રદર્શન કાજ જેમાં પ્રેમ છે કેદી જમાનાથી
મને એ ખૂબસૂરત પથરોની જેલ જોવા દે

□ ઉમાશંકર જોષી

મેં તાજ જોયો.
સ્નેહનો શો શહેનશાહી સાજ જોયો !
કલ્પનામાં હુબહૂ દીઠો હતો,
કાલ સુધી કવિતા મહી પ્રત્યક્ષ શો પ્રીછયો હતો,
નજરોનજર અસ્પષ્ટ આછા સ્વપ્ન-શો તે આજ જોયો.
મેં તાજ જોયો.

ચાંદની પુંજથી ઘુતિમય ઘડી પ્રતિમા સમો,
પૃથ્વી હૃદય પુષ્પિત થતાં ઊઘડેલ શુચિ કલિકા સમો,
આભધરતી કેરી છીપે ઠરી સ્મિતભર અશ્રુની કણિકા સમો,
માનવીકૃતિઓ તણો સિરતાજ જોયો.
મેં તાજ જોયો.

સ્નેહના સૌંદર્ય સામે કાળને મોહતાજ જોયો,
એકાન્ત એ ચમુનાતટે ચમદેવનો સુકુમાર લિહાજ જોયો.
મેં તાજ જોયો.

□ રતિલાલ અનિલ

તાજનું શિલ્પકાવ્ય નીરખીને,
હર્ષનાં આંસુ કેંક લૂછે છે;
દાદ આપે છે શાંજહાંને સૌ,
એના શિલ્પીને કોણ પૂછે છે ?

□ શકીલ કાદરી

ખૂશૂ પ્રેમની ફેલાવી છે ફૂલોનો વરસાદ કરો
તાજ જુઓ તો મજદૂરોના પરસેવાને યાદ કરો
આરસના એ મૂંગા પથ્થર વેદના કહેશે તેઓની -
પ્રેમની ભાષા જાણો છો તો મૌન રહી સંવાદ કરો.

કળાના વૃક્ષનું ખિલતું પ્રસૂન લાગે છે
એ ચાંદનીમાં બહુ બેનમૂન લાગે છે
ગરીબ પ્રેમી નિહાળીને તાજને જ્યારે -
વહાવે આંસૂ તો આંસૂ ય ખૂન લાગે છે

કોઈની યાદમાં નવતર રિવાજ જોયો છે
પ્રતીક પ્રેમનું જોયું છે, તાજ જોયો છે
કળા બતાવે નહીં બીજે એથી સર્જકનાં
જે હાથ કાપી લે એવો સમાજ જોયો છે

પ્રેમીઓનાં હૃદય પાણી પાણી કરી
વિશ્વમાં આજ નોંખી ઉજાણી કરી
શાહ-સોદાગરો ધન્ય છે આપને
તાજનું નામ લઈને કમાણી કરી

હરમ શું હોય છે પૂછો કદી રાજની રાણીને
પ્રમાણિત પ્રેમ કરજો ભાવનાઓને પ્રમાણીને
યમુનાનો કિનારો પ્રેમની સાચી કથા કહેશે
અનાદિ કાલથી જોયું છે એણે વહેતા પાણીને

તાજ અને યમુના

શો ઉભો યમુના તટે ગજરાજ છે !
શ્વેતવર્ણી કો અડગ અધિરાજ છે
તાજ ભારતવર્ષનો તું તાજ છે
તુ કળા સ્થાપત્યનો સરતાજ છે
જો કે મુગલાઈ થઈ તારાજ છે
તુજ થકી એની અમરતા આજ છે !
તું અમર ઇતિહાસમાં તો થઈ ગયો;
સ્મારકોમાં પહેલી બાજી લઈ ગયો,
તે ગયો શાહેજહાં તું રહી ગયો
પ્રેમની કથની અલૌકિક કહી ગયો
અંકમાં તુજ પોટી તે મુમતાઝ છે
તુજથી ભારત વર્ષને તો નાઝ છે !
તુજને નિરખી શા મૂઠુભાવો ઝરે
પ્રેમે શું જાદુ કર્યું અવનિ પરે
પૃથ્વી-શાળી સ્નેહસાગરને તરે
પ્રેમથી તે પૃથ્વીને પાવન કરે
તુજ ચરણને ચૂમતી યમુના વહે
વિશ્વને તુજ પ્રેમની કથની કહે
અંકમાં તુજ ગેલ કરતી ગુલબદન
પ્રેમનાં કે ખેલ કરતી ગુલબદન
સ્નેહની તે ટે'લ કરતી ગુલબદન
પ્રેમ જળથી વેલ કરતી ગુલબદન
તે મયૂરાસની આ તો ઢેલ છે
મોરલા સાથે અહીં સુતેલ છે
તાજ રાખી હિંદની તે લાજ છે
તુજ નિકટ સૌ સ્મારકો મોહતાજ છે
યાત્રિઓ ભટકે કાં તારે કાજ છે ?
મર્મવિદોમાં તહારું રાજ છે

પ્રેમની પ્રતિભા રૂપે તું તાજ છે !
 પ્રેમ યાત્રાધામ જગમાં આજ છે !
 હંસ હંસાની એનેરી જોડલી
 તુજ તટે કરતી હતી રસ કેલડી
 પ્રણય સરમાં તરતી એ અલખેલડી
 પ્રેમવેલીથી સીંચેલી વેલડી
 યાદ છે તુજને યમુના યાદ છે ?
 શાને આજે તું થઈ નાશાદ છે ?
 હે સખી ! શાને થઈ છે તું નિરાશ ?
 વિશ્વમાં તો નામ છે તેનો છે નાશ.
 તો'ય નિશ્ચે માનજે તું ફળશે આશ
 તુજ વદન પર આવશે કો'દી રતાશ
 હે યમુના ! તાજ કેરી સહયરી ?
 પુનઃ યૌવન આશ તેં કાં પરહરી ?
 તુંજ નયનમાં નીર શું ખૂટી ગયાં ?
 સ્નેહના સૌ બંધનો છૂટી ગયા ?
 આશ-વીણા તાર શું તૂટી ગયાં ?
 કાં અચાનક ભાગ્ય તુજ કૂટી ગયાં ?
 તું ઊનાં વિશ્વાસ યમુના કાં ભરે ?
 સૌભાગ્ય તારું શું લૂંટાયું છે ખરે !
 કૃષ્ણ-બંસીના તેં સાંભળ્યા છે સૂર
 તુજ તટે ઉભરાતાં ગોપીઓનાં પૂર
 જોયું છે નૂરેજહાંનું તેય નૂર
 તે નિહાળ્યું નૈનથી મુગલાઈ શૂર
 તારી ઈર્ષા અન્ય સરિતાઓ કરે
 તું યમુના છે અહોભાગી ખરે
 તે કળાના વીરનું જીવન ખરે
 પ્રેમથી જે પૃથ્વીને પાવન કરે
 હિંદને અર્પ્યું છે જીવનધન ખરે
 રક્ત સીંચી ખીલવ્યું ઉપવન ખરે
 હાડ ચામ અર્પયા છે હિન્દુસ્તાનને

ગુલસિતાં કીધું છે કબ્રસ્તાનને !
 હિંદના પુત્રો દટાયા હિંદમાં
 કાફલા તેના લુંટાયા હિંદમાં
 લક્ષ્મી વીરો કપાયા હિંદમાં
 ત્યારે સામ્રાજ્યો સ્થપાયાં હિંદમાં
 દિલ્હીના એક એક પથ્થરને પૂછો
 આગરાના આંસુઓને જઈ લૂછો !
 તાજ તેં જોયાં અમારા હાલને ?
 તું રડે છે મુસ્લિમોની કાલને !
 પારખી તેં કાળ કેરી ચાલને ?
 ઠોકરો મારે છે જન પામાલને ?
 ઉન્નતિ કેરાં મિનારા તેં દીઠાં
 અવનતિ કેરાં કિનારા તેં દીઠાં
 જોઈ લીધાં કાળના રંગોય તેં
 જોઈ લીધાં જગતનાં ઢંગોય તેં
 જોઈ લીધાં હિંદના જંગોય તેં
 જોઈ લીધાં ભારતી નંગોય તેં
 મુસ્લિમોના હાલને તું જોઈ લે
 ભૂતના સ્વપ્નો નિહાળી રોઈ લે !
 શું લખું શું ના લખું એ થાય છે ?
 કાળજું ભુતકાળ કોરી ખાય છે,
 ભાવિની ભુતાવળો જો ધાય છે
 વર્તમાને મુજ હૃદય ઓભાય છે
 તુજ કથા 'બેકાર' શી રીતે લખે ?
 નિજ વ્યથાનો ભાર શી રીતે લખે ?

□ साहिर लुधियानवी

ताज तेरे लिए एक मज़हरे-उल्फ़त ही सही,
तुझ को इस वादिये-रंगी से अक्रीदत ही सही,

मेरी महबूब कहीं और मिला कर मुझ से ।
बज़्मे-शाही में ग़रीबों का गुज़र क्या मानी ?
सब्त जिस राह पे हों सतवते शाही के निशां
उस पे उल्फ़त भरी रूहों का सफ़र क्या मानी ?

मेरी महबूब पसे-पर्दा-ए-तशहीरे-वफ़ा
तूने सतवत के निशानों को तो देखा होता
मुर्दा शाहों के मकाबिर से बहलने वाली !
अपने तारीक मकानों को तो देखा होता ।

अनगिनत लोगों ने दुनिया में मुहब्बत की है,
कौन कहता है कि सादिक न थे जज़्बे उन के ?
लेकिन उन के लिए तशहीर का सामान नहीं,
क्यों कि वो लोग भी अपनी ही तरह मुफ़लिस थे ।

ये इमारातो-मकाबिर, ये फ़सीले, ये हिसार
मुतलक-उल हुक्म शहनशाहों की अज़मत के सूतू ।
धामने-दहर पे उस रंग की गुलकारी है
जिस में शामिल है तेरे और मेरे अजदाद का खूं ।

मेरी महबूब ! उन्हें भी तो मुहब्बत होगी
जिन की सत्राईने बख़शी है इसे शक्ले-जमील
उन के प्यारों के मकाबिर रहे बेनामो-नमूद,
आज तक उन पे जलाई न किसी ने कंदील ।

ये चमनज़ार, ये जमना का किनारा, ये महल,
ये मुनक्कश दरो-दिवार, ये महराब, ये ताक़,
इक शहनशाह ने दौलत का सहारा लेकर,
हम ग़रीबों की मुहब्बत का उड़ाया है मज़ाक ।

मेरी महबूब कहीं और मिलाकर मुझ से ।

□ शकील बदायुनी

एक शहनशाह ने बनवा के हसीं ताजमहल
सारी दुनिया को मुहब्बत की निशानी दी है ।
इस के साए में सदा प्यार के चर्चे होंगें
ख़त्म जो हो न सकेगी वो कहानी दी है ।

ताज वो शम्अ है उल्फ़त के सनमखाने की,
जिस के परवानो में मुफ़लिस भी है ज़रदार भी है
।

संगे मरमर में समाए हुए ख्वाबों की कसम,
मरहले प्यार के आसान भी दुश्वार भी है ।
दिल को एक जोश इरादों को जवानी दी है ।

ताज एक ज़िन्दा तसव्वुर है किसी शाइर का,
जिस का अफ़साना हक़ीक़त के सिवा कुछ भी नहीं
।

इस की आगोश में आकर ये गुमाँ होता है
जिन्दगी जैसे मुहब्बत के सिवा कुछ भी नहीं ।
ताज ने प्यार की मौजों को खानी दी है ।

ये हसीं रात ये महकी हुई पुरनूर फ़जा,
हो इजाज़त तो ये दिल इश्क का इज़हार करे ।
इश्क इन्सान को इन्सान बना देता है
किस की हिम्मत है मुहब्बत से जो इन्कार करे ।
आज तकदीर ने ये रात सुहानी दी है ।

રાજેન્દ્ર શુકલને રણજીતરામ સુવર્ણ ચંદ્રક એનાયત

ગુજરાતી સાહિત્ય ક્ષેત્રે ગઝલ અને ગઝલેતર કાવ્યસ્વરૂપોમાં સમાંતર ગતિ કરનાર અને વિશેષ કરીને ગુજરાતી ગઝલમાં પ્રયોગશીલતાના વલણ સાથે ભારતીય અદ્વૈતવાદ અને ઇસ્લામી સૂફીવાદના સુયોગ્ય સમન્વય સાથે ચિંતનપ્રધાન ગઝલોનું સર્જન કરી શેરીયત-કાવ્યત્વ સિદ્ધ કરનાર અને એ રીતે ગઝલ ક્ષેત્રે પોતાની આગવી ઓળખ ઊભી કરનાર પ્રતિભા સંપન્ન સર્જક રાજેન્દ્ર શુકલને ગુજરાત સાહિત્ય સભા દ્વારા વર્ષ ૨૦૦૬નો 'રણજીતરામ સુવર્ણ ચંદ્રક' અર્પણ કરવાનો કાર્યક્રમ સભાના પ્રમુખ શ્રી મધુસુદન પારેખના પ્રમુખસ્થાને અમદાવાદના ભાઈકાકા ભવન ખાતે તા. બીજી જૂનના રોજ યોજાયો હતો. વર્ષ ૨૦૦૭માં પણ જ્યારે કેટલાક વિવેચકો ઇન્ડો-ઇરાનીયન કૂળની જ ભાષા ઉર્દૂના શબ્દોના ગુજરાતી ભાષામાં કરાતા વિનિયોગને 'પરભાષાના શબ્દો' એમ કહીને પરાયાપણાના ભાવ પ્રકટ કરે છે ત્યારે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અપભ્રંશ, વ્રજ, રાજસ્થાની ભાષાના શબ્દોની સાથે ઉર્દૂની ભાષાપ્રયુક્તિઓને ય પોતાની ગઝલોમાં કળાપ્રયુક્તિ રૂપે સિદ્ધ કરનાર આ ભાષાસર્જકના ગળે મધુસુદન પારેખે 'રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક' ઝુલતો કર્યો ત્યારે 'ગઝલની સાંજ રઢીયામણી' બની ગઈ હતી. રાજેન્દ્ર શુકલના ગળામાં 'સુવર્ણ ચંદ્રક' નહીં પરંતુ 'ગુજરાતી ગઝલની ગરિમા' ઝુલણાં ઝુલી રહી હોય એવું દશ્ય સર્જયું હતું. આ દશ્યને હોલમાં હકડેઠઠ ઉભરાયેલા સાહિત્ય અને સર્જક પ્રેમીઓએ તાળીઓના ગડગડાટથી વધાવી લીધું હતું. 'દિર આયદ દુરસ્ત આયદ' કહેવતને અનુરૂપ આ પ્રસંગ વધાવી લેવા યોગ્ય જ બની રહ્યો હતો. 'સુવર્ણ ચંદ્રક' અર્પણ કરાયા પછી પ્રતિભાવ વ્યક્ત કરવાનું જણાવવામાં આવતાં 'પ્રતિભાવ હજી જન્મે છે' એમ કહીને પ્રાચીન ઋષિઓ જેવી પોતાની શ્વેત દાઢી તરફ આંગળી ચીંધતાં ગઝલઋષિ રાજેન્દ્ર શુકલે ઉમેર્યું હતું કે, "જે આ દાઢી હજી વધુ વધી ગઈ હોત તો આ સુવર્ણ ચંદ્રક ઢંકાઈ જાત." ગદ્યમાં પ્રતિભાવ વ્યક્ત કરવાને બદલે પોતાની લાગણીઓને એમણે 'કાવ્યધારા' રૂપે વહેવડાવીને ઉપસ્થિત શ્રોતાઓને રસતરબોળ કરી દીધાં હતાં.

આ પ્રસંગે રાજેન્દ્ર પટેલે રાજેન્દ્ર શુકલની ગઝલેતર રચનાઓ વિષે ચર્ચા કરી હતી. કુમારપાળ દેસાઈએ સર્જક રાજેન્દ્ર શુકલના સમગ્ર સર્જકકર્મ પર પ્રકાશ પાડ્યો હતો. જ્યારે રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીને' રાજેન્દ્ર શુકલની ગઝલોના રસસ્થાનોનો પોતાના વક્તવ્યમાં નિર્દેશ કર્યો હતો. સભાના પ્રમુખ મધુસુદન પારેખે પ્રાસંગિક સંબોધન કર્યું હતું. નયનાબેન જાનીએ આ પ્રસંગે ટૂંકી પૂર્તિ કરતાં જણાવ્યું હતું કે, "આજે આ મારો જ આનંદ સામે દેખાય છે." સ્વયમ્ સંચાલિત એવા આ કાર્યક્રમને ધૈવત શુકલે કાવ્ય-ગઝલોને સૂર અને સ્વર આપી અને જાજ્વલ્ય શુકલે તબલાં પર સંગત આપી રવાની પ્રદાન કરી હતી. પ્રફુલ્લ રાવળે સૌનું સ્વાગત કર્યું હતું જ્યારે આભાર વ્યક્ત કરતાં યોગેશ જોષીએ રાજેન્દ્ર શુકલને 'રૂદ્રાક્ષના મણકા જેવા કાવ્યો આપનારા કવિ' તરીકે ઓળખાવ્યા હતા.

'ટહુકાના વન'ને ૨૦૦૬ના શ્રેષ્ઠ ગઝલ સંગ્રહનું પારિતોષિક : વડોદરામાં યોજાયેલો સન્માન સમારંભ

જૂનાગઢના ગઝલકાર ઉર્વીશ વસાવડાના ગઝલ સંગ્રહ 'ટહુકાના વન'ને વડોદરાની નવનિર્મિત 'ગઝલ સભા' દ્વારા ૨૦૦૬ના શ્રેષ્ઠ ગઝલ સંગ્રહ તરીકે અગિયાર હજાર રૂપિયાનું પારિતોષિક, સન્માનપત્ર એનાયત કરવાનો કાર્યક્રમ અને મુશાયરો તા. ૧૭મી જૂનના રોજ વડોદરા ખાતે યોજાયો હતો. પારિતોષિક એનાયત કાર્યક્રમનું સંચાલન હરીશ વ્યાસે જ્યારે મુશાયરાનું સંચાલન ગઝલ સભાના સંચોજક ડો. રશીદ મીરે કર્યું હતું. આ પ્રસંગે ડો. પ્રવિણ દરજી એ કહ્યું હતું કે, "ઉર્વીશની ગઝલોમાં ગેબના રહસ્યોની વાત છે. ઉર્વિ અને ઇશનો સમન્વય સંગ્રહમાં જોવા મળે છે. ઘાયલ માણસ જ ગઝલ લખે છે. એ જ દર્દી છે અને એજ એમ્બ્યુલન્સ વાન છે. એમની ગઝલો વાંચીએ ત્યારે વેદના અંદર માતી નથી. છલકતી જાય છે. પ્રકૃતિ અને પીડા પાછળના ભેદ-અભેદ એ બંનેને એ પામે છે. વિષય વૈવિધ્ય બેશુમાર છે. ભીતર અને બાહરનો સ્પર્શ છે. ભાષા અટકે છે ત્યાંથી સ્પર્શ શરૂ થાય છે. ભેદ-ગેબની કવિતા માત્ર ઉપનિષદની વાત બની જાય તો તકલીફ ઊભી થાય. તેમાં કવિતાનું તત્વ હોવું જોઈએ. પ્રકૃતિનું નિર્ભેળ વર્ણન કરવામાં તેમને માત્ર રસ નથી. તે બધાને સાંકળે છે. તે જગતને પામી ગયા છે. દરિયો, ઇશ્વર, રણ એવા પ્રતીકો તેમને ગમી ગયાં છે. એવા પ્રતીકો સાથે ય તેમના રૂપ બદલાય છે. પ્રતીકોથી કામ લેવાની ત્રેવડ તેમનામાં છે." પોતાના પ્રતિભાવમાં સન્માનીત ગઝલકાર ઉર્વીશ વસાવડાએ જણાવ્યું હતું કે, "જુનાગઢ કવિતાનું આદિધામ છે. ત્યાં કવિતા સમૃદ્ધિના શિખરો સર કરતી જ રહે છે. આ મારું સન્માન નથી કવિતા પ્રવૃત્તિનું સન્માન છે. મનોજ, શ્યામ આદિની પ્રેરણા અને આશીર્વાદ કામ કરે છે." તેમણે આ સન્માન બદલ પોતાની જાતને સદ્ભાગી ગણાવી હતી. અને સૌથી મોટી વાત તો એ હતી કે પુરોગામીઓનું ઋણ સ્વીકાર્યું હતું. જે આ સર્જકની ઇમાનદારી અને નિખાલસતાનો નિર્દેશ કરે છે. 'વલી ગુજરાતી ગઝલ કેન્દ્રના એક સભ્ય 'હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટે ઉર્વીશ વસાવડાએ વેદના અને સંવેદનાને સમાન રીતે સાચવી હોવાનું જણાવ્યું હતું. 'વડોદરાને સંસ્કાર જગતમાંથી ગઝલનગરી ન બનાવી દેશો' એવી પ્રવીણ દરજીની ટકોરનો જાણે પ્રત્યક્તર આપતાં હોય તેમ આશીર્વચન આપતાં પ્રતાપ પંડયા એ જણાવ્યું હતું કે વડોદરા સંસ્કાર નગરીને બદલે ગઝલનગરી થઈ જાય એમાં કાંઈ ખોટું નથી. તેમણે ગઝલ પ્રવૃત્તિ સમગ્ર ગુજરાતમાં મહેંકી ઉઠે એવા આશીર્વાદ આપ્યા હતા. આ પ્રસંગે ભાજપાના ધારા સભ્ય ભુપેન્દ્ર લાખાવાલા ઉપસ્થિત નહીં રહી શકતા આયોજકોએ ભાજપનાં જ સાંસદ શ્રીમતી જયાબેન ઠક્કરને અધ્યક્ષા તરીકે સ્થાન આપ્યું હતું. અધ્યક્ષાસ્થાનેથી તેમણે સરસ અને ટૂંકું પ્રવચન કર્યું હતું. સાંસદ શ્રીમતી જયાબેન ઠક્કરે સર્જક ઉર્વીશ વસાવડાને શાલ ઓઢાડી સન્માન કર્યું હતું. પ્રતાપ પંડયા એ ચેક અર્પણ કર્યો હતો. જ્યારે હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટના હસ્તે સન્માનપત્ર એનાયત થયું હતું. ત્યાર બાદ મુશાયરો યોજાયો હતો.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગઝલવિષયક શાસ્ત્રીય, શુદ્ધ સામયિકની જરૂર છે - ભગવતીકુમાર શર્મા

‘સાહિત્ય સંગમ’ ને ઉપક્રમે આયોજિત કવિશ્રી શકીલ કાદરી સંપાદિત ‘શહીદે ગઝલ’ ગઝલ ત્રૈમાસિકનું લોકાર્પણ કરતાં સાહિત્યકાર શ્રી ભગવતીકુમાર શર્માએ ગઝલના ઇતિહાસ વિશે બોલતા જણાવ્યું હતું કે, ગુજરાતી ભાષાનો પ્રથમ મુશાયરો સૂરતમાં થયો હતો એવું નોંધાયું છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગઝલવિષયક શાસ્ત્રીય, શુદ્ધ સામયિકની જરૂર છે. અલબત્ત, એ અંગેના પ્રયાસો પણ થયાં છે. શકીલ કાદરી અભ્યાસુ જીવ છે અને એમણે ગુજરાતી ગઝલ સાહિત્યમાં અધિકારપૂર્વકનું સ્થાન જમાવ્યું છે. ‘શહીદે ગઝલ’ના પ્રથમ અંકમાં જ ગઝલની શાસ્ત્રીયતા બાબત ગંભીરતાથી વિચારાશે એના અણસાર મળે છે. ‘શહીદે ગઝલ’ દ્વારા ગુજરાતી ગઝલ ઉચ્ચતમ શિખર પર જશે એમાં કોઈ શંકા નથી. શ્રી રવીન્દ્ર પારેખે પરિચય આપતાં જણાવ્યું કે, શ્રી શકીલ કાદરી ઉર્દૂ-ફારસી પરંપરાના જાણકાર છે. અહીં ગઝલને સર્વ દૃષ્ટિથી જોવી, તપાસવી એવો ઉપક્રમ છે. ગઝલના સ્વરૂપ વિશે પણ ‘શહીદે ગઝલ’માં ગંભીરતાથી વિચારાયું છે. આમ તો ગુજરાતી ગઝલમાં સમજ કરતાં ગેરસમજ વધુ પ્રવર્તે છે. પણ આ ત્રૈમાસિકમાં એવું લાગતું નથી એનો આનંદ છે. સંપાદક શ્રી શકીલ કાદરીએ જણાવ્યું કે, આ સામયિકમાં ગઝલની સમગ્ર વિભાવનાને સાકાર કરવાનો પ્રયાસ થયો છે. જેટલા પણ ગઝલકારો છે એ સૌનું આ ‘શહીદે ગઝલ’ સામયિક છે. એ પછી મુશાયરામાં સૂરત-વડોદરાના કવિઓ શ્રી નયન દેસાઈ, શ્રી નિર્મિશ ઠાકર, શ્રી રવીન્દ્ર પારેખ, શ્રી કિસન સોસા, શ્રી મંગળ રાઠોડ, શ્રી બકુલેશ દેસાઈ, શ્રી મહેશ દાવડકર, શ્રી જનક નાયક, શ્રી ગૌરાંગ ઠાકર, શ્રી કિરણ ચૌહાણ, ડો. પ્રફુલ્લ દેસાઈ, શ્રી પંકજ વખારિયા, શ્રી દિનેશ ડોંગરે ‘નાદાન’ નીરવ વ્યાસ તથા શકીલ કાદરી વગેરે દ્વારા કાવ્યપઠન થયું હતું.

શહીદે ગઝલ

૧૦૩

સપ્ટેમ્બર-નવેમ્બર-૨૦૦૭

શહીદે ગઝલ : ભાવ પ્રતિભાવ

‘શહીદે ગઝલ’નો પ્રથમ અંક મળ્યો. વાંચ્યો. આનંદ-આભાર, ગુજરાતી ગઝલ સાહિત્યના સમ્રાટ ઘાયલ સાહેબના ઇલકાબને આપે સામયિકના નામ તરીકે પસંદ કરી બહુ મોટું ઋણ અદા કર્યું તે બદલ ધન્યવાદ. આપે ગઝલ વિવેચન અને સર્જન બંને વિભાગમાં ગઝલસ્વરૂપના સંદર્ભે કાવ્યાત્મકતાની દિશામાં પ્રશસ્ત્ય સ્પષ્ટતાઓ કરી તે ગમી. તો તેની સાથે સાથે અત્રે રજુ થયેલી કૃતિઓ પણ સાહિત્યિક ધોરણે પસંદ કર્યાનું દર્શન કરાવે છે. આજે ગુજરાતી ગઝલ અને મુશાયરા ક્ષેત્રને વ્યાવસાયિકતા તથા ‘હું બાવો ને મંગળદાસ’ની વૃત્તિએ ભરડામાં લીધી છે ત્યારે આપ આ માધ્યમ દ્વારા તેમાં ઘણું બધું કરી શકશો તેવી શક્યતાઓ હું જોઉં છું, માત્ર નર્મદની પંક્તિ ‘વીર સત્યને રસિક ટેકીપણું અરિ પણ ગાશે દિલથી’ને મનમાં રાખી સચ્ચાઈપૂર્વક આ પરંપરા નિભાવશો તેવી આશા રાખું છું’. મુ. કાદરી સાહેબને યાદ. પુનઃ અભિનંદન અનેક શુભેચ્છાઓ.

- ડો. ગોપાલ શાસ્ત્રી (વડોદરા)

‘શહીદે ગઝલ’નો પ્રથમ અંક પ્રાપ્ત થાય છે. આનંદ અનુભવું છું. સંપાદકીય લેખ, આસ્વાદ લેખ, ગઝલો આદિ ખૂબ ગમ્યાં છે. અમૃત ઘાયલ સાહેબની અંતિમ ઇચ્છા હતી ‘હું શહીદે ગઝલનું રૂપ પામું’, આ નામે ઓળખાઉં અને આપશ્રી એ, પૂર્ણતયા સન્માન સાથે ગઝલ ત્રૈમાસિકનું ‘શહીદે ગઝલ’ નામ રાખી પૂર્ણ શ્રદ્ધા પ્રેમ-ભાવ સાથે ઘાયલ સાહેબનું નામ ઉજાગર કર્યું છે. આપને શુભેચ્છા. વલી સાહેબની મજરને - જે નુકશાન થયું છે. તેનું પ્રથમથી જ દુઃખ સંતાપ છે. આવું થવું જ ન જોઈએ, છતાં તોડફોડ થઈ છે અને હૃદયમાં જે ગમગીની થઈ છે, મુંઝારો થયો છે તેનું એક ગઝલકાર તરીકે મને ખૂબ જ દુઃખ છે. પ્રભૂ સર્વને સદ્ભાવ, સમજૂતિ-સમજ પુરી પાડે. આપના પ્રથમ પ્રકાશન બદલ અભિનંદન તથા દિલથી ચાહત રાખું છું. આપ સફળતાને વરો, આપના સાહસને આવકારી સ્વાગત કરું છું.

- ભુપેન્દ્ર શેઠ ‘નીલમ’ (જામનગર)

ગઝલની સાચી વિભાવનાને વરેલું ત્રૈમાસિક મળ્યું. અનહદ આનંદ થયો. આપના સંપાદકીય-સંપૂર્ણ લેખથી હું ખૂબ પ્રભાવિત થયો છું, આમ, પણ આપનો ગઝલ અંગેનો અભ્યાસ, માવજત, અને નિષ્ઠાથી હું પહેલેથી વાકેફ છું. જેના માટે ગર્વ લઈ શકાય. આપનો ઉત્સાહ અને સાચી લગન આપના ‘શહીદે ગઝલ’ સામયિકને ઊંચું મકામ જરૂર આપશે. સામયિકનું નામ ‘શહીદે ગઝલ’ ખૂબજ

શહીદે ગઝલ

૧૦૪

સપ્ટેમ્બર-નવેમ્બર-૨૦૦૭

સારું અને એક નવી ઇમેજ ઊભું કરનારું છે. એમાં ગઝલપરસ્તી અને તેની ચાહના છુપી રહેતી નથી. વલીના મઝાર અંગે આપની સંવેદના અને આકોશ ખૂબ જ યોગ્ય છે. ‘વલી ગુજરાતી’ના મઝારનું પુનઃ સ્થાપન ખૂબ જ રૂઝી છે અને એ ગુજરાતનું ગૌરવ છે, એવા આપના વિચારોથી તમામ ગઝલકાર સંમત થશે. તેવી મને શ્રદ્ધા છે. સામયિકમાં પ્રસ્તુત કરેલા લેખો ખૂબ જ મનનીય અને ઊંડાં દરિયામાં ડૂબકી લગાવી રસવિભોર થયાંની લાગણી જન્માવે છે. આપનો ‘ગઝલમાં’ તગઝલુલ વિવાદનો ઉકેલ’ પણ ખૂબ વિચારશીલ અને નવી રાહ ચીંધનારો છે. ‘શહીદિ ગઝલ’ પ્રકટ કરવા બદલ ખૂબ ખૂબ અભિનંદન અને શુભેચ્છા સાથે વિરમું છું.

- સાગર નવસારવી

- પથ્થર के जिगर वालो गम में वो रवानी है
खुद राह बना लेगा बहता हुआ पानी है
ये शबनमी लहजा है आहिस्ता गजल पठना
तितली की कहानी है फूलो की जबानी है ।

- बशीर बद्र

‘શહીદિ ગઝલ’ના સંપાદકનો હું આભારી છું કે ગઝલની સાચી દિશા અને દશા જાણવાની મારી પ્રબળ ઇચ્છાઓને એક નવો આધાર મળ્યો. આપનો સંપાદકીય લેખ, ખરેખર તેનો અર્થ અને વિચાર સરાહનીય છે. મારા જેવા અનેકો જિજ્ઞાસુઓને માર્ગદર્શિત કરે અને સત્ય સાથે રહેવા પ્રેરે તેવો છે. ‘શહીદિ ગઝલ’નો પ્રથમ અંક ગુજરાતના ગઝલ સાહિત્યને એક નવી, સત્ય તરફ જવાની દિશા બતાવનારો નીવડશે. નિઃસંદેહ તેનું ભવિષ્ય તેના ઉદ્દેશ્ય જેટલું મહાન અને અનંત છે. તેવી એક નવા જિજ્ઞાસુની હૃદય પૂર્વક ઇશ્વરને અભ્યર્થના છે. વિશેષતઃ આ પ્રથમ અંક ઉર્દૂ, ફારસી, ગુજરાતીના ત્રિવેણી સંગમ જેવો ઉદાત ગઝલોનો આ વિભાવ કરનારો બની રહેશે. ખૂબ ખૂબ શુભેચ્છાઓ અને શુભકામનાઓ પાઠવું છું.

- શ્રીત્રિય મૌલિક એલ. (દાહોદ)

- ‘શહીદિ ગઝલ’નો પ્રથમ અંક મળ્યો. ખૂબ જ આનંદ અને ગર્વની લાગણીનો અહેસાસ થયો. ગઝલને ઉજાગર કરતાં અત્યંત માહિતીપ્રદ અને વિદ્વતાપૂર્ણ લેખ વાંચી દિલ બાગ બાગ થઈ ગયું. આપણી ભાષાના કેટલાંક મૂર્ધન્ય ગઝલકારો અને હાલના સિદ્ધહસ્ત ગઝલકારોની ગઝલોનો રસાસ્વાદ માણ્યો. ગઝલમાં ‘તગઝલુલ’ બાબતનો આપનો અભ્યાસપૂર્ણ લેખ ખરેખર કાબિલે દાદ છે. ‘શહીદિ ગઝલ’ ત્રૈમાસિક શરૂ કરવા બદલ ખૂબ ખૂબ મુબારકબાદ. આપના આ

સાહસને અલ્લાહ તઆલા કબુલ ફરમાવે અને તમામ રૂકાવટો દૂર ફરમાવી દીર્ઘ કાલીન બનાવે તેવી દુઆ છે. આમીન !

- મન્સૂર કુરેશી (ભાવનગર)

- નવા નવરંગી ગઝલ સામયિકની આપની રફતાર સફળતાના શિખરો પર બિરાબે - દિલી દુઆ. અન્યથા મારા લાયક કાર્ય જણાવશો. જનાબ અઝીઝ કાદરીને મારા ખાસ સલામ અને કહેજો આસિફને દુઆમાં યાદ રાખે આખું આકાશ ભરીને શુભેચ્છાઓ.

- મીરાં આસિફ (ભાવનગર)

આપના દ્વારા સંપાદિત ‘શહીદિ ગઝલ’નો પ્રથમ અંક મળ્યો જે ઘણો જ ધ્યાનાકર્ષક બન્યો છે. સુઘડ છપાઈ, વિષય - વૈવિધ્ય અને પ્રસિદ્ધ ગઝલકારોની રચનાથી અંક સમૃદ્ધ બન્યો છે. ગઝલનો આપનો ઊંડો અભ્યાસ, સુઝ-બુઝ, અને નીવડેલા ગઝલકાર તરીકેની પ્રતિષ્ઠા આ સામયિકનું પીઠબળ બન્યાં છે તે આનંદની વાત છે. ગુજરાતી ગઝલ આજે તો ઘણોજ લોકપ્રિય કાવ્યપ્રકાર રચનાકારોમાં બની ગયો છે. તેને લોકભોગ્ય બનાવવાનો કોઈપણ યત્ન બિરદાવવા લાયક હોય. એ રીતે ગુજરાતી ગઝલના સામયિકોમાં ઉમેરાતા ‘શહીદિ ગઝલ’નાં પોખણાં કરતા હર્ષની લાગણી અનુભવું છું. જ્ઞાનનું સંક્રમક વિસ્તરણ જ મર્યાદા પરિધનું પણ વિસ્તરણ જ બની રહે છે. શાયદ ‘આખર’ કયાંય નથી. સંપાદકે તેનો ચહેરો દેખાડતો નહિ પરંતુ સાંપ્રત સાહિત્યનો સંતુલિત અક્ષરદેહ ઉજાગર કરતો આચનો પોતાના સામયિકમાં ધરવાનો રહે છે તેવી મારી સમજ છે. આવાં સંપાદિત સામયિકો વ્યક્તિથી ઉપર ઉઠી પોતાનું કદ નક્કી કરી લેતા હોય છે. બાકી દરેક ત્રાજવાને પોતપોતાનાં કદ, વજનની ક્ષમતા અને સંતુલન હોય છે. આગામી અંકોની પ્રતિક્ષા સહ આપના સ્તુત્ય સુચનને શુભેચ્છા પાઠવું છું. અને શુભકામનાઓ વ્યક્ત કરું છું. લગે રહો.... શિવાસ્તે તવ પંથાનઃ ।

- કીર્તિકાન્ત પુરોહિત (વડોદરા)

- ‘શહીદિ ગઝલ’નો પહેલો અંક મળ્યો. ખૂબ ખૂબ ધન્યવાદ. સંપાદકીય ખૂબ જ સરસ. અસર સાલેરીનો લેખ તો વારંવાર વાંચવો પડે એવો છે. દર વખતે કંઈ ને કંઈ નવું જાણવા મળે એવું છે. સાબિર વટવાની સાથે કવિતાની આંગળી પકડીને દુનિયા આખીની લટાર મારી આવ્યા. કવિતા તો કાગળના કેનવાસ પર લાગણીના લસરકા, આવા લસરકાઓ, લસર્યા વિના સમજાય નહીં, એ તો જેવો કવિ એવો લસરકો કે લોંદો. આમે ય દરેક જમાનામાં લસરકા કરતાં લોંદાવાળા જ વધારે છે. અને, એમાંથી તારવણી તમારે જ કરવાની છે.

ગઝલમાં 'તગઝુલ' એ વિવાદ તો ગઝલ છે, ત્યાં સુધી ચાલ્યા કરશે. દરેક કવિ પ્રેમિકા સાથેનાં ભાવો કે સંબંધોના વિચારો સારી રીતે પ્રકટ ન કરી શકે, કારણ કે એ આખો મામલો દિલનો છે અને પછી એના પ્રકટીકરણનો છે. દરેકની જટામાં ગંગા અવતરણ ન થઈ શકે. છતાંય અમારા જેવા નુગરા આ લેખમાંથી કંઈક તો પામી શક્યા, લગે રહો શકીલ ભાઈ ! પછી તો એક પછી એક ગઝલો આવતી ગઈ અને અંક ક્યાં પુરો થયો ખબર જ ના પડી. બંદર દૂર હોય તો પણ તમે હલેસાં મારતાં થાકશો નહીં, કારણ કે તૂફાનની મજા જ ઓર હોય છે. મુકેશ જોશી અને હિતેન આનંદપરાને અંક પહોંચી ગયા છે. મુકેશને ઘણો ગમ્યો છે.

- યોગેશ ઠક્કર (મુંબઈ)

■ 'શહીદિ ગઝલ' નો પ્રવેશાંક મેળવીને-વાંચીને છાતી ગળ ગળ ફૂલે છે. એક સાચા ગઝલકારને મળ્યાનો આનંદ પણ ગઝલમય છે. જેમને ગઝલથી આછી પાતળી પણ નિસ્પૃત છે તેમના માટે 'શહીદિ ગઝલ' મક્કા-મદીના બની રહેશે, એમાં કોઈ શંકા નથી. બઢતે ચલો, હમ તુમ્હારે સાથ હૈ.

- સોલિડ મહેતા (હળવદ)

આઈ.એન.ટી.નો યુવા ગઝલકારો માટેનો શયદા એવોર્ડ મેળવનાર સુરતના ગઝલકાર કિરણ ચૌહાણ

મનહર ચોકસી એવોર્ડ પ્રાપ્ત ગઝલ સંગ્રહ 'મારા હિસ્સાનો સૂરજ' ના સુરતના ગઝલકાર ગૌરાંગ ઠાકર

સાભાર સ્વીકાર

- (૧) 'ઝુરતો ઉલ્લાસ' - શૈલ પાલનપુરી, પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૦૦, પ્રકાશક : શ્રી જૈન યુવક સંઘ, ૩૮૫, એસ. વી. પી. રોડ, મુંબઈ મૂલ્ય : ૮૦ રૂપિયા
- (૨) 'ટહુકાનાં વન' - ઉર્વીશ વસાવડા, પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૦૬, પ્રકાશક : વનરાજ પટેલ, મીડિયા પબ્લિકેશન, ૧૦૩-૪, મંગલમૂર્તિ, કાળવા ચોક, જૂનાગઢ. મૂલ્ય : ૧૦૦ રૂપિયા.
- (૩) 'મિલન' - સંપાદન, પ્રથમ આવૃત્તિ, પ્રકાશક : પ્રફુલ્લ નાણાવટી, ૧૦૧, અમૃત પેલેસ, આગાખાન હોસ્ટેલ પાસે, કોલેજ રોડ, જૂનાગઢ. મૂલ્ય : ૧૦૦ રૂપિયા.
- (૪) 'સમય વચાળે હું' - મૌન બલોલી 'ખામોશ'. પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૦૭, પ્રકાશક : ૫૯, બલોલ નગર, રાણીપ, અમદાવાદ, ૩૮૨૪૮૦, મૂલ્ય : ૫૫ રૂપિયા.
- (૫) 'સમાયના' સુમન અજમેરી, પ્રકાશક : કવિતા એસ. અજમેરી, સાગર પબ્લિકેશન, સરિતા હોટલ પાછળ, સાગર બિલ્ડીંગ, ખાનપુર, અમદાવાદ. મૂલ્ય : ૧૦ ડોલર.
- (૬) 'આકારના અમીજળ' - સુમન અજમેરી, પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૦૩, પ્રકાશક : સાગર પબ્લિકેશન, સરિતા હોટલ પાછળ, સાગર બિલ્ડીંગ, ખાનપુર, અમદાવાદ. મૂલ્ય : ૧૦ ડોલર
- (૭) 'દિશા ઉઘાડ' - મુહમ્મદ યુસુફ પટેલ 'અગમ' પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૦૭ પ્રકાશક : ધી યંગ સુરતી બ્લોરા મુસ્લિમ વેલ્ફેર સોસાયટી, સુરત. મૂલ્ય ૧૩૫ રૂપિયા.
- (૮) 'સ્મરણોત્સવ' - કિરણ ચૌહાણ, પ્રથમ આવૃત્તિ-૨૦૦૪, સંકેત પ્રકાશન, ૧૦૦, શાંતિકુંજ સોસાયટી, પાલનપુર જકાતનાકા સુરત-૩૯૫૦૦૯, મૂલ્ય : ૬૫ રૂપિયા
- (૯) "મારા હિસ્સાનો સૂરજ" - ગૌરાંગ ઠાકર, પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૦૬, પ્રકાશક : ગૌરાંગ ઠાકર, બી-૧૦૩, 'શુકન' એપાર્ટમેન્ટ, સહજ ધામ રો હાઉસની સામે, રામ કુટિર ફલેટ્સની પાછળ, અડાજણ, સુરત. મુલ્ય : ૫૦ રૂપિયા.
- (૧૦) 'પ્રેમદાની' - 'પ્રેમ' વિષયક 'શેર/મુકતક-પંક્તિનું સંપાદન-સંપાદક; મધુકાન્ત જોષી, પ્રથમ આવૃત્તિ-૨૦૦૫, પ્રકાશક : જીગર જોષી, ગંગોત્રી પાર્ક, બ્લોક નં. ૫૯, 'પ્રેમ' (શબ્દ ચિત્રકલા ભવન) યુનિવર્સિટી મેઈન રોડ, રાજકોટ-૫. મૂલ્ય : ૫૦ રૂપિયા